

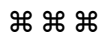
ארי שבת

הופיע ב**טללי אורות** יג (תשס"ז), עמ' 340-309**"חכמת ישראל בקדושתה" חזונו של הרב קוק ללימוד ביקורתי מדעי אמתי**

לעילוי נשמת אחותי הצעירה
רינה חביבה צביאל זצ"ל
אישה מסורה, אם אוהבת, מחנכת ומדריכה מצטיינת
בוגרת המכללה ומדריכת בת ציון
מעמודי התווך של היישוב מעלה חבר
שבאה לציון ברינה, חדורה בביטחון עמוק
עד כדי "ותשחק ליום האחרון"

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. אידאל "מלכתחילה"
- ג. תועלת מגמתית
- ד. סיכום

א. מבוא

הנושא¹ "חכמת ישראל" או במקורו בגרמנית Wissenschaft, דהיינו הלימוד הביקורתי, ההיסטורי והאקדמי של התנ"ך והתושב"ע² מעסיק את העולם הרבני מעל 150 שנה. כצפוי לא ייתכן שהרב קוק יניח נושא כל כך עקרוני ובווער בדורו,³ בלי התייחסות ושילוב בתוך השקפתו המקיפה והכוללת, בדרכו המקורית, בלי חת וחשש ל"מה יאמר", לא מימין ולא משמאל.⁴ עם גל ה"אקדמיזציה" העוברת על החברה הישראלית, כולל המכללות להוראה לבנות הדתיות ואלה שליד ישיבות גבוהות, חשוב לסקור ולברר מה יש לרב קוק, שהשפעתו כה גדולה על ציבור כה גדול, לומר בנושא.

מבחינת הגדרה, למה אנו מתכוונים במונח "לימוד תורה בסגנון 'אקדמי', 'ביקורתי' או 'מדעי' ", ובמה הוא שונה מהלימוד ה"ישיבתי" הקלאסי, נקצר במקום שאחרים כבר הרחיבו.⁵ לצורך מאמרנו, שהוא בירור **חידושו** של הרב קוק יחסי לדרך הלימוד שהייתה נהוגה, כוונתנו לכלים ולתחומים שהיו בעיקר נחלתם של "חכמת ישראל", שהיו מוזנחים ואף מזולזלים ברוב הישיבות הקלאסיות בדורו.⁶ זה כולל בעיקר את השימוש הרב בכלי מחקר פילולוגיים והיסטוריים להבנת התקופה שבה נאמרו הדברים בישראל ובעמים, ובירור והשוואת כל המקורות המקבילים כדי לברר את הנוסח המקורי ולהבין את הלשון וההקשר. אמנם אין ספק שגם הפרשנים הרבניים לדורותיהם לקחו בחשבון את הגורמים הללו, אך לדברי כהנא "שיטתם אינה סדורה במובן המתודולוגי", יחסית למשל לשיטתיות של החוקר ליברמן.⁷

- 1 המאמר הוא חלק מפרי של מחקר מקיף על גישתו של הרב קוק לאקדמיה, שנעשה בחסות ובתמיכת מכללת אורות ישראל. **המשך המאמר יתפרסם בע"ה בכרך הבא של טללי אורות**. תודתי נתונה לפרופ' הרב נריה גוטל, ראש המכללה, ולפרופ' אלעזר טויטו, הרקטור וראש הועדה למחקר במכללה. כן ברצוני להודות לר"א טייץ, מנכ"ל בית הרב קוק, ולצוות הארכיון שם; לארכיונאית של האוספים המיוחדים שבספריית Yeshiva University, גברת שולמית ברגר; לגנזך הציונות הדתית ע"ש הי"ל מימון אצל מוסד הרב קוק; לגברת מאירה ליבזר, בתו של ד"ר ב"מ לוי. כולם עזרו לי רבות בחכמה וביעילות באיתור רוב כתבי היד והחומר הארכיוני במחקר. במאמר העדפנו לציין את המקורות מהספרים הנפוצים של הרב, והבאנו מפנקסיו "שמונה קבצים" ו"קבצים מכת"י קדשו", רק כשאותה פסקה איננה מופיעה בספריו או כשיש הבדל בין המקור לבין הספר הערוך.
- 2 הביטוי "חכמת ישראל" משמש גם אצל הרב קוק במובן שהיה המקובל בדורו, ראו למשל בהערות 19, 68, 78, 80 (בתרגום), 111, 112, ואיגרתו לרב הרצוג, מבוא אצל ר"י פילבר, כוכבי אור, עמ' 244; אגרות הראי"ה (להלן: אגרות) ד, עמ' רלא. זאת אלא אם כן מצורף ביטוי הבהרה כגון באורות כח, "חכמת ישראל העליונה", או "חכמת ישראל המנוחלת". אמנם בשני פרוספקטים של הישיבה, במאמרי הראי"ה, עמ' 64, וזו שנשלחה לתומכיה בשוויץ מתאריך כ"ב בתשרי תרפ"ו, YU Archives, CRC 124/5, מוגדרים הישעורים באמונה (כגון שמונה פרקים לרמב"ם) כ"חכמת ישראל", אך ראו אצל הרב וויינברג ב, עמ' רז, שכן היה נהוג לצורכי גיוס תרומות. בקיצור יש להסתכל בהקשר כדי להבין כוונת הביטוי.
- 3 רוזנק, עמ' 13-14.
- 4 עמדותיו הלא פופולריות לקולא ולחומרא בסוגיות כמו הציונות, היתר המכירה בשמיטה, בחירת נשים, רצח אורלוזורוב, חליבה על ידי גוי של שבת יוכיחו. ראו למשל אצל ידידי הרב גוטל, חדשים, עמ' 3, הערה 10, ובעמ' 41.
- 5 ראו כהנא, עמ' 113-116; הרב אברהם, עמ' 161; שפרבר, עמ' 21-38.
- 6 ראו למשל בהערות 32-33.
- 7 כהנא, עמ' 118. ראו בהערה 81 על הקרבה בין הרב קוק לרש"ל. ראו עוד בהערה 131 על השימוש בכתבי יד בראשונים.

אף על פי שהרב קוק חולק על חלק מההנחות,⁸ ללא ספק הוא מסכים עם השימוש בכלים וגם עם המטרות של הלימוד הביקורתי האמתי (השאיפה למחקר אובייקטיבי ולפתיחות אינטלקטואלית בלי דעות קודמות). הרב סובר שאדרבה לימוד מדעי בקדושתו הוא יותר אובייקטיבי, משום שהוא מבוסס על היכרות ואף על הזדהות מוחלטת עם המושגים הנלמדים; עם חתירה מחייבת לאמת; עם מסורת עתיקה ועם הבנה ובקיאיות רחבה של שנים של לימוד מסור.⁹ הוא גם נקי מהמגמתיות האנטי-רבנית (ולפעמים האנטישמית) של רוב החוקרים.¹⁰

כבר התייחסו רבים לדעתו של הרב קוק בנוגע ללימודי חול.¹¹ ברם טרם התייחסו בהרחבה לדעתו בעניין השימוש בשיטה הביקורתית-מדעית בלימודי קודש עצמם,¹² חלק אף מציינים שיש צורך שמישהו ירחיב בנושא.¹³

ב. אידאל "מלכתחילה"

אחד מהמוטיבים המרכזיים בכתבי הרב קוק הוא שיש לראות את הקב"ה בתור **מנהל המתגלה באמצעות ההיסטוריה**, ושהכול, בסופו של דבר, לטובה.¹⁴ הוא מגלה את ההמצאות המדעיות בזמן המתאים והיעיל ביותר לאנושות מבחינה פיזית ומטה-פיזית.¹⁵ נוסף על כך, הכיוון הכללי של העולם, כמו אצל האדם הפרטי, הוא של התפתחות ולימוד מהניסיון.¹⁶ בהתאם לכך, סובר הרב קוק גם בנושא שלנו, שגילויים וביסוסים של שיטות מחקר אמפיריות בהיסטוריה ובלימוד תורה הם דבר ה' ורצונו.

טרם עמדו על כך שהרב קוק מחשיב את תחום המחקר הביקורתי כמשימה מרכזית ביותר. באיגרת לרב י"י ריינס כותב הרב:¹⁷

המגמה הראשית של הישיבה [שברצונו להקים] לקבע ג"כ חלק רשום מהמצויינים ביותר [...] ליסד על דרך הקדושה אמתת **חכמת ישראל לכל סעיפיה**, בכל הרחבתה, עד שלא יהיו עוד חכמת **ההסתוריה והבקורת** [...] שייכים דוקא לאותם האנשים החפצים דוקא בהירוס התורה ואמונת השי"ת כ"א "ליושבים לפני ד' יהי סחרה לאכול **לשבעה** ולמכסה עתיק." ¹⁸ בזה נרוויח את **החלק היותר גדול** ממה שאנו צריכים לעשות לדי' בעת כזאת, לתשועת ישראל.¹⁹

לא מדובר כאן רק במגמת "דע מה שתשיב",²⁰ ולא רק על הצורך להוציא את התחום מידי הטועים, אלא שיש אידאל "לאכול לשבעה". האידאל מופיע גם בדברי הרב לתלמידו ר"מ ד"ר זיידל, "שראוי שילכו ההשקפות ויתבררו בבירור אחר בירור, בביקורת נכונה והופעת קודש, ששתי אלה יחד משלימות זו את זו, והתאמתן הלא הוא האידאל העתיד של המדע".²¹ במקום אחר כותב הרב, ש"המובחר שבמזון הלא הוא תלמוד תורה לכל צדדיה, הכוללת גם כן את הלימוד ההיסטורי בכל שלמותו..."²²

- 8 ראו אצל כהנא, עמ' 113–116, שלדעתו קיימים גם הבדלים שיפטיים ערכיים למשל לא להעריך או להעריך את הנכתב; להתייחס לנכתב כאל תרבות אנושית, הנעוצה בזמן ומקום מוגדר ולא כאל דבר אלהי נצחי; לא לעסוק בשאלות טוב ורע או אסור ומותר אלא באמת ושקר; שאין צורך בדמות מיוחדת המקיימת אורח חיים דתית או אתית מסוים; פריקת עול סמכותי מקודשת. הנחות כאלה בוודאי אינן מקובלות על הרב קוק, אך לא רק שאין בכך לפגום את הביקורתיות, אלא כאמור בהמשך זה לתועלתה.
- 9 ראו למשל בהערה 98; "כיצד מבקרין", מאמרי הראי"ה, עמ' 11–13; שמונה קבצים, א, תתפ. בהמשך המאמר שיופיע בע"ה בכרך הבא של טללי אורות נרחיב בנושא.
- 10 ראו בהערות 95–97.
- 11 ראו חינוך בראי"ה, עורך: ר' מאמו, עמ' 185–317; שוורץ, עמ' 192; הרב אבינר, צבי, עמ' 91; איש שלום, רציונליזם, עמ' 31–36; ירון, עמ' 211–216; נהוראי, עמ' 20; ובאריכות אצל מישלוב.
- 12 רק מעטים התייחסו לסוגיה והתייחסותם כללית, ראו מ"צ נהוראי, עמ' 22–23; איש שלום, רציונליזם עמ' 42, 112–115; איש שלום, מדע, עמ' 364; ליפשיץ, חינוך, עמ' 334; בארי, ב, עמ' 90–94, הסתפק כדרכו בלקט ציטוטים בנושא. לחלופין, יש שהתמקדו בנקודה מאוד ספציפית, ראו הרב אריאל, ביקורת, עמ' 49–58. דבריו מבוססים בעיקר על דברי הרב קוק באדר היקר, עמ' לו-מ, שנדון בהם בפרק הבא של המאמר.
- 13 מישלוב, עמ' 53.
- 14 ראו בבלי, ברכות סא ע"א: "כל דעביד רחמנא לטב עביד", וראו ירון, עמ' 95–96. באורות הקודש ב, עמ' תנה-תנו, תסט, מכנה הרב את הרע "טוב המתהוה". ראו על כך גם אצל רבו הנצי"ב שיבת ציון, ערך: א' סלוצקי, מהדורת תרנ"א, א, עמ' 17–18.
- 15 אגרות, עמ' קו; עין איה ברכות ח, א. למשל תורתו של דרוין בין אם בסופו של דבר תוכח כצודקת ובין לאו, כדאי שבאותו דור שהתגלתה, יחשבו שזה נכון.
- 16 אורות הקודש, ב, עמ' תקלט-תקמג; שם, עמ' תקכא; אורות התשובה, ה, ג; שם, ד, ג.
- 17 ההדגשים בכלל המאמר אינם במקור אלא אם כן צוין אחרת, א"ש.
- 18 ישעיהו כג, יח; בבלי, פסחים קיח ע"ב.
- 19 אגרות, א, עמ' קמח, מכ"ה באד"ר תרס"ח. ראו גם אגרות, א, עמ' קפת-קפט.
- 20 על פי משנה, אבות ב, יד, ראו בהמשך בפרק ג, על התועלת המגמתית.
- 21 אגרות, ג, עמ' קנט, מ"יט שבט תרע"ח.
- 22 קבצים מכתב יד קדשו ב, ירושלים תשס"ח, פנקס הדפים א, עמ' נו.

לעומת המבקרים "עזי הנפש", מתאונן הרב על כך שאלה הראויים לחדש ולעסוק בביקורת רצינית אינם עוסקים בכך משום "אימה יתירה" מהמקורות. הרב מאריך על כך במאמרו "כיצד מבקרין", שם הוא אף מכנה לימוד ביקורתי בתור "טרקלין" (ולא רק פרוזודור):

ואותו החוג של המורגלים באמונה [...] שמהם היו ראויים ונאים להיות כבני בית בטרקלין הזה, [...] מביטים הם באימה יתרה [...] וכה נשארת דריסת הרגל בפנימיותו של הטרקלין רק לאותם עזי הנפש הבאים לתוכו בכל הזוהמא והחשכה, התועבה וגסות הרוח שלהם.²³

אף על פי שהרב מצטער על כך שתחום הביקורת נתפס כמונופול של פורקי עול,²⁴ כמו בדברים רבים, גם תחום זה יצא לפועל קודם על ידי מהרסים,²⁵ ורק לאחר מכן "החדש יתקדש".²⁶ ניתן לראות תופעה דומה גם בעיסוק בפילוסופיה, בעברית, בתנ"ך, בחופש, בהיסטוריה, בארץ ישראל, במדינת ישראל, בהשכלה וגם באקדמיה. בכל אלה העיסוק של החילונים והמשכילים "הכריחו" (מילה ומושג מרכזי אצל הרב בהבנת ניהול ההיסטוריה על ידי הקב"ה²⁷) את הדתיים בהדרגה, בחוגים שונים ובעתים שונות לעסוק בתחומים הללו. אף התייחסותו בהבנה של הרב כלפי ה"חוצפה" של עקבתא דמשיחא, קשור לנדון דידן, ללימוד ביקורתי בשאיפה לגלות את האמת.²⁸ בנו, הרב צבי יהודה קוק, תמצת את גישתו של אביו בנושא ההכרח ההיסטורי בביטוי, "הבדיעבד של האדם הוא הלכתחילה של הקב"ה".²⁹

באיגרת לתלמידו רב"מ ד"ר לוי, בעת שהיה סטודנט למדעי היהדות באוניברסיטת ברן, כותב הרב על החשיבות לאגד את אנשי האקדמיה התורניים, "המחומשים בידעות על פי הסדר האירופי [...] יועילו לנו דרכם וסגונם של המתלמדים בבתי יפת" יחד עם "אנשים כמוני", "ומנייהו ומנן תסתיים שמעתתא". כלומר חשוב שתהיה הפריה הדדית ושיתוף פעולה, "לרוממות קרן אורה, למעלתו, לתורה וישראל".³⁰ בכתבו בשבח אוצר הגאוני שהוציא ד"ר לוי לאור מהגניזה, כותב הרב שראויים להיות "צבור וכנוס, מזוקק ומבורר, ונדפס בהערות ישרות ונכונות, בשום שכל ובקורת הגונה ומבררת [...] וחכמת ישראל תרחיב צעדיה להגדיל תורה ולהאדירה מכל צד".³¹

התלהבותו של הרב מתחדדת במיוחד לעומת תגובתו המצננת ביותר של החזון איש,³² "וכמעט שלא ראיתי תועלת להגיע אל האמת ע"י הגרסאות שמחפשים מהגניזות רק כולם תועלת לעוות משפט ולעקם את האמת וראוי לגונזה שההפסד יתר על האמת".³³

מעניין לציין שהרב השתמש במונחים "מדע" ו"מחקר" כנראה בכוונה, גם בהתייחסו ללימוד תורה וספרי אמונה כגון מורה נבוכים, אמונות ודעות,³⁴ והמונח "ביקורת" בנוגע ללימוד בעיון בתלמוד.³⁵ ייתכן שהתכוון בכך כדי לקרב את הנושאים לצעירי הדור ולמשכיליו, אך יש בכך גם משום הכשרת המונחים בעיני קוראיו. ראוי לציין סוגיה מעניינת שהייתה יכולה להאיר על הנושא שלנו והיא פרשת התואר בפילוסופיה או "תואר של כבוד" שמוזכר בכמה עיתונים בארה"ב, שכביכול הוענק לרב קוק.³⁶ ברם בדיקה בארכיון של אוניברסיטת ברן בפקולטה לפילוסופיה העלתה שהדבר לא היה ולא נברא.³⁷

23 "כיצד מבקרין", מאמרי הראי"ה, עמ' 12.
24 ראו למעלה הערות 19, 23.
25 הרב כותב בהקשרים רבים שפורצי הגדר הם שליחי ה' המסוגלים לעשות דברים שיראי ה' לא יעזו. ראו שמונה קבצים, ב, ל; הרב נריה, מועדי, עמ' קיב-קיג; ערפלי טוהר, עמ' מח.
26 אגרות, א, עמ' ריד.
27 מאמרי הראי"ה, עמ' 86, הרחבתי על כך במאמר שעתידי להתפרסם: "האנטינומיזם וביורר המושג 'בדיעבד' במשנתו של הרב קוק".
28 ראו הדור, עקבי הצאן, עמ' קז-קטו; אורת התשובה ד, י.
29 הרצב"א, עמ' קלה-קלו.
30 אגרות א, עמ' פו, מ"יב בתמוז תרס"ז. ראו הערה 169, שהרב קוק שלח חלק מתלמידיו לאקדמיה מתוך האידאל של ביקורת בקדושתה.
31 מאמרי הראי"ה, עמ' 316. ראו גם במכתב התנחומים המרגש שכותב למשפחתו של ר' שלמה באבר (בובר), אגרות, א, עמ' נח.
32 ראו אורבך, עמ' 112.
33 חזון איש, איגרת לב. לעומת דבריו, קיים סיוע לגישת הרב קוק מדברי המהרי"ק, שורש צו, המובאים להלכה ברמ"א, חו"מ כה, ב: "הלכה כבתראי, אבל אם נמצא לפעמים תשובת גאון ולא עלה זכרונו על ספר ונמצאו אחרים חולקים עליו, אין צריכים לפסוק כדברי האחרונים שאפשר שלא ידעו דברי הגאון, ואי הוי שמיע להו הדרי בהו". ראו שפרבר, בהערה 5 לעיל, וכן הערה 41, המרחיב בדעת החזון איש.
34 למשל עין איה, ברכות ח, יא, ובאיגרת מכ"ב בתשרי תרפ"ו שטרם פורסם, YU Archives, CRC 124/5.
35 למשל מאמרי הראי"ה, עמ' 314; עין איה ברכות ט, שמג; "כיצד מבקרין", מאמרי הראי"ה, עמ' 11.
36 Goodman 175. ע' 175. כפי הנראה זה המקור למה שהוזכר ב-30, Jewish Chronicle of Detroit, 23/5/24, pp. 30. אך לא מוזכר שם שמדובר בתואר של כבוד אלא סתם "תואר ד"ר לפילוסופיה". מעניין לציין שבחלק מהכתבות שבעיתונות האמריקאית

1. הרצאת הרב: התכנית ל"ישיבה המרכזית"

"הרצאת הרב" היא תכניתו המפורטת של הרב קוק לחידושים שברצונו להציע וליישם בעולם התורני, כפי שהציג אותה לפני חכמי ה"מרכז"³⁸ בכי בטבת תרפ"א. לרוב, כשתלמידי הרב צבי יהודה מלמדים את המאמר, הושם ההדגש בצדק, על חידוש "אחדות התורה", כלומר הצורך ללמוד לא רק את התלמוד אלא גם מדרש, מוסר, תנ"ך, אמונה, נסתר וחסידות.³⁹

יפה עשה הרב יוחאי רודיק כשהוסיף והדגיש שההרצאה מחדשת גם את חשיבות היצירה של ספרות תורנית חדשה, שמבין מטרתיה גם לשנות את הסטריאוטיפ של תלמידי החכמים שבארץ ישראל מבטלנות⁴⁰ ליצירה.⁴¹ ברם נראה שקיים גם פן שלישי חשוב ב"הרצאת הרב" שטרם עמדו עליו מספיק, הנוגע ישירות לענייננו. בהצעותיו הקונקרטיות, הרב מתייחס במישרין לכך שהלימוד החדש בארץ ישראל יכלול גם את הטוב שבלימוד המדעי הביקורתי. הרב קורא במפורש לבחורי הישיבה לעסוק בליבון מדעי של המקורות,⁴² בהשוואות המקורות המקבילים בחז"ל (מדרשי הלכה, תוספתא, ירושלמי וכו'), בבירור הגרסאות השונות,⁴³ בהכרת תולדות התנאים והאמוראים, אישיותם והרקע ההיסטורי שלהם כדי להבין את שיטותיהם.⁴⁴ התועלת הכפולה בכך היא שמצד אחד נחדש תשובת מנגד ללימוד הביקורתי של כפירה, ומצד שני, שנלקט את הטוב או הניצוצות הקיימים גם שם.⁴⁵ בכך יסתמו הטענות של "חכמי ישראל" נגד הישיבות.

הדברים עולים גם בדברו על הפרויקט של "הלכה ברורה" ו"ברור הלכה",⁴⁶ שם מתייחס הרב לצורך לברר את הגרסאות המקוריות. הוא אף מתייחס במפורש לכך שהוא יודע שהיוצרים הפוטנציאלים יחששו מ"מקנאים" מחד גיסא ומ"מהרסים" מאידך גיסא, אך אין למנוע את הטוב בגלל חשבונות כאלה.⁴⁷ למרות (ואולי אף בגלל) זהירותו אי אפשר לטעות בכוונתו המדעית של הרב. למשל ההחלטה המודעת להשתמש בביטויים הקונטרברסליים ולקרוא ל"מחקר הלכתי",⁴⁸ ול"ביקורת נכונה ומושכלת".⁴⁹ גם בקשר לרעיון האנציקלופדיה התלמודית מזכיר הרב שזה יהיה "באופן המפיץ אורה על כללות הענין בהסברה מובנת למדנית ומדעית".⁵⁰ הוא מודה שאנשי "חכמת ישראל" התחילו לעסוק בחלק מהרעיונות היצירתיים שברצונו ליישם, אך הוא מדגיש שהניסיונות והתקדימים הללו "לא נעשו באותו רוח ובאותו הסגנון שאנו מכוונים להם".⁵¹ למרות זאת לא רק שהרב אינו פוסל את דרך לימודם של חלק מהמשכילים הללו, אלא אדרבה ברצונו לאמץ חלק מרעיונותיהם המעשיים ורק לשנות את הרוח והסגנון שלהם.

הכרת אופיו של קהל היעד, דהיינו הצעירים של העלייה השנייה והרקע שלהם, מבהיר גם את מגמתו של הרב. ככלל החלוצים לא היו פועלים פשוטים אלא סוציאליסטים, מעריכי השכלה וחלק לא קטן גם משכילים ויודעי ספר בעצמם.⁵² כלומר טענתם כלפי היישוב הישן הייתה לא רק לגבי הבטלות והגלותיות, אלא גם ביחס לסוג הלימוד הנושן והשמרני, המגמתי והלא אמתי בעיניהם. המסורת יכולה בקלות להיתפס כצייתנות, היפך החופש, הביקורת והיצירתיות, שאיפות הדור.

קוראים לרב בשם ד"ר קוק, למשל "Distinguished Rabbis Greeted at City Hall", New York Times 20/3/24, אך "מעניקים" שם תואר זה גם ל"ד"ר אברהם שפירא מקובנה!"

37 ההתכתבות שלי עם הארכיון של הפקולטה לפילוסופיה של אוניברסיטה ברן בשווייץ באלול תשס"ו, התנהלה בעזרתו האדיבה של מר אנדריאס ברץ, ממשדד התרבות של מדינת שווייץ.

38 הקבוצה היוותה את הגרעין לישיבה העתידית, שבשלב ראשון הפעילה בירושלים את "בית דרשות מרכזי", שבו משתתפה היו הגר"מ חרל"פ, הרב יהושע קניאל (מתלמידיה הראשונים של הישיבה, לעתיד רבה של חיפה), הרב יצחק לוי (לעתיד מזכיר הישיבה). ראו על אודותיה אצל רודיק, עמ' 69-70, 77.

39 כך כשלמדנו את הדברים ממו"ר ר"א ולדמן, וכן שמעתי מאחרים שלמדו מהרב צבי יהודה זצ"ל.

40 ראו בביטוי של הרב כביכול בפייה של לומדי התורה אגרות, א, עמ' כה: "כאילו אנחנו רק אנחנו הננו המיותרים בעולם".

41 המוטיב המרכזי של ספרו של רודיק. ראו גם אגרות, ד, עמ' קלד.

42 "הרצאת הרב", עמ' יז. אמנם נראה שהרחיק לכת הרב פרופ' מ"צ נהוראי בראיון אתי מכ"ג בטבת תשס"ז, כשהתבטא שהתכנית לישיבה המרכזית קורא להקמת כעין "אוניברסיטת בר-אילן".

43 שם, עמ' יב-ג.

44 שם, עמ' יח-ט.

45 ראו למשל בהערות 51, 88, 120.

46 ראו שטרן, עמ' 155-158.

47 "הרצאת הרב", עמ' כא. ייתכן שלזה מרמז גם בהערות, שם, עמ' יד, "ואיני יכול להאריך כעת בפרטי הדברים בנדון זה ביחוד".

48 שם, עמ' ז.

49 שם, עמ' כ.

50 שם, עמ' יז.

51 שם, עמ' כב.

52 ראו אצל Agus, pp. 100.

היעדר חופש הדעות הקיים לדעתם בישיבות הפריע להם מאוד.⁵³ לעומת זאת האקדמיה דיברה רבות על חופש אינטלקטואלי, מושג שדיבר מאוד אל הצעירים שוחרי העצמאות.⁵⁴ כמענה לדרישה זו, שככל צורך אף היא לדעת הרב קוק יזמה אלהית ברוכה,⁵⁵ הזכיר הרב בהרצאתו את הצורך לחזור ולהדגיש את "שמחת היצירה",⁵⁶ לחזור לשיטת הגר"א שצווח לחזור לשי"ס ולחדש "חיי יצירה עצמיים".⁵⁷ הרב קוק לא רק האמין אלא אף זיהה אצל הציבור המשכיל, שאף הם חלק מה"עם חכם ונבון", רצון כן "להגדלת תורתו וחכמתו",⁵⁸ וטען שיש לפתח את השאיפה הזאת ולהרחיבה מהתחום האינטלקטואלי גם למישור הרוחני והמעשי.

אמנם יחד עם הלגיטימיות ואף החשיבות שהרב מעניק לעיסוק בצדדים ההיסטוריים והטכניים של התנ"ך ודברי חז"ל, הוא מזהיר בהרצאתו מהנטייה במחקר לטפל בטפל ולשכוח את העיקר, עצם הרעיונות של התורה וערכם הנצחי והנעלה.⁵⁹

בהסבירו את הצורך לתכנית "הלכה ברורה", הרב מתייחס לבעיית המשכילים שאינם רואים את הקשר בין ההלכות ובין המקורות וההיגיון, ושהם מגלים חוסר אימון במסורת חז"ל על פי דרכי הביקורת. כמענה, הרב קורא "לסגל את הידיעה של כל הלכה עם מקורה וסבתה",⁶⁰ להראות "באיזה אופן יצאה ההלכה מתוך התלמודים".⁶¹

חשוב לציין, שכשהרב מדבר בהרצאתו ובמקומות אחרים על החשיבות לפתח ספרות חדשה,⁶² גם ביטוי זה שימש בדרך כלל אצל מחברי התקופה,⁶³ וכן אצל הרב כמילה נרדפת לחוקרים,⁶⁴ למשל: "וחשוב לנו גם [...] למשוך בקשת סופרים [...] לבאר ולברר אמתתה של תורה, קדושת האומה וכל דבר הנוגע לחכמת ישראל בשפה ברורה, וברוח קדושה".⁶⁵

למרות האמור, הרב קוק הסכים שאין להכניס חידושים כאלה עם כל חשיבותם בצורה גורפת לכל הישיבות, ולא לכל התלמידים,⁶⁶ ובוודאי שלא לציבור החרדי.⁶⁷ אדרבה, הרב הבין שצריכים להקים סוג חדש של ישיבה שתכלול לא רק לאומיות ולימוד תנ"ך ואמונה, אלא גם "שיהיה כולל בקרבו גם את כל המובן של חכמת ישראל בדורנו. החלק הרוחני והמדעי שבתורה לכל צדדיו".⁶⁸

הרב ידע מראש כיצד תיראה תכנית הלימודים המקורית כשביקש דווקא מתלמידו המשכיל, הנזיר הרב דוד כהן, לשרטטה. מדובר בבוגר ה"אקדמיה היהודית לחכמת ישראל" של הברון דוד גינצבורג בפטרבורג, מוסד שעיצב בצורה מובהקת את דרכו בלימוד תורה בסגנון אקדמי.⁶⁹ הלימוד בישיבה אמור לכלול שיטת המשפט התלמודי בהשוואה למשפט הרומי, לימוד באסכולה האלכסנדרונית (חכמת שלמה, ארסטובולוס, פילון) ובאופן קונטרוברסלי ביותר, הלימוד של דברי 'רבני הרנסנס' באיטליה, כולל דון יהודה אברבנאל, ר'

53 ראו באריכות במאמרו של הרב קוק "הפחד", עקבי הצאן, עמ' קיט-קכא.

54 שם, "הדור", עמ' קיא.

55 ראו הערה 27.

56 "הרצאת הרב", עמ' טז.

57 שם, עמ' טו.

58 שם, עמ' כב.

59 שם, עמ' יט. ראו שמונה קבצים, א, תתפ, "חיצוניים ומקריים [...] גרגרים יבשים"; קבצים מכתב יד קדשו, עמ' רכו, "ידיעות צדדיות ביקורתיות"; אגרות, א, עמ' קסג; ראו באריכות עין איה, ברכות ט, ו.

60 "הרצאת הרב", עמ' יא.

61 שם, עמ' יב.

62 שם, עמ' ד, ו; מאמרי הראי"ה, עמ' 339. ראו הערה 41.

63 ראו למשל אצל הרב לנדוי, עמ' 267, שיצא לאור באותה תקופה (תרס"ז), הכותב בתארו את ארגון "דורשי לשון עבר", ש"שאיפתם העיקרית היתה השכלה ולא ספרות ישראל", ומגמתם "הפצת השכלה במובנו של מנדלסון". ראו גם אצל אפשטיין, עמ' 1712-1718, על המושג "ספרות" באותו דור.

64 כך העיר גם א"י כהן, עמ' 25, מדברי הרב במאמרו "הישיבה המרכזית העולמית".

65 מאמרי הראי"ה עמ' 64; ראו גם אגרות, א, עמ' קצה, כד-כו; אורות, עמ' פח.

66 ייתכן שכאן נמצא חלק משיקולו להעביר את יישום הרעיון של לימוד ביקורתי בקדושה מהישיבה המרכזית למכון הרי פישל, על כך נרחיב בעז"ה בהמשך המאמר שיופיע בכרך הבא. ראו גם הערות 19, 103.

67 אגרות, ב, עמ' רז, רס-רסא. ראו גם אורות הקודש, ג, עמ' רפב.

68 אגרות, א, עמ' קיח, מ"יג במרחשוון תרס"ח לחברי לשכת "המזרחי" לארצות המערב, וראו שם, עמ' כו. עיינו היטב בהערה 19. באיגרת שטרם פורסמה לרב הרץ, רבה הראשי של אנגליה, מתאריך ז' בכסלו תרפ"ו, YU Archives, CRC, 124/5, הרב כותב: "וישנם עוד שיעורים מוכנים, להיות נקבעים בישיבה [...] כמו: תולדות ישראל, ומדע ארץ ישראל [...] בדיוק מדעי".

69 משנת הנזיר, עמ' כג-כד; שז"ר, עמ' טו, השניים למדו יחד באקדמיה. שיעורי הנזיר היו מלאים בלימוד ביקורתי ומדעי. ראו בהרחבה במאמרי "אין לנו לירא מביקורת" - הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק", צוהר, ל (סתו, תשס"ז).

יוסף שלמה דלמדיגו (היש"ר מקנדיא, אישיות השנויה במחלוקת גדולה)⁷⁰ ור' משה בן גרשם חפץ⁷¹ (מחבר ספר מלאכת מחשבת).⁷²

הנזיר מעיד: "ובשאלתי את חוות דעת הרב, ויען ויאמר, אילו הייתי אני מחבר תכנית היתה גם כן כמותה. רק בפילוסופיית האשכנזית של רמ"ד [ר' משה (דסובר) מנדלסון, הרמבמ"ן, הנחשב כמייסד התנועה הרפורמית]⁷³ ובייחוד רני"ק⁷⁴ [ר' נחמן קרוכמל]⁷⁵ פקפק, "אך שאר הדברים אישר הרב בחום.

בפרוספקט הישיבה משנת תרפ"ד המפרט את תכנית הלימודים כתוב שהלימוד יהיה:

הבבלי עם הירושלמי בהערכה בכל סוגיה וסוגיה [...] **ובקורת נאמנה** ערוכה באמונת לב וטהרת רוח בהתאמה להמקורות הראשונים, במדרישי התנאים, המכילתא, ספרא וספרי וכו' והתוספתא וכל דברי קדמונינו **ההולכים ומתגלים** מ"תקופת הגאונים" ושל אחריהם.⁷⁶

אם נשאר איזה ספק למה הכוונה, הרי שהתרגום של אותה חוברת באנגלית הוא מפורש אף יותר: "chapter by chapter and in a **thoroughly critical** manner, in that broad and deep **critical** form which leads up to an understanding of the early sources".

בשנת תרצ"ג כשהקים הרב את מכון הרי פישל,⁷⁷ הוא חזר ופירט את תכנית הלימודים הרצויה, והיא מזכירה את תכניתו המקורית של הנזיר ושל הרב קוק בעצמו לישיבה המרכזית:

שיהיה לא רק מקום שיתקבצו בו תלמידי חכמים [...] שבכללה נכנסה גם כן אותה החלקה שקורין לה בימינו חכמת ישראל, או מדע היהדות, שהן עומדות במחיצה מחולקת מן עצמותה של תורה רק בזמן שעוסקיהם מפנים לבם רק למטרות חילוניות. אבל בזמן שהעוסקים בהם מכוונים את לבם לשם התורה, לשם שמים, הרי כל אלה המקצועות הכלולים באלה השמות של "**חכמת ישראל**" או "**מדע היהדות**" **הן הן גופי תורה**.⁷⁸

ראוי לציין שהשם הרשמי של המכון באנגלית מיתרגם "מכון הרי פישל **למחקר התלמוד**",⁷⁹ והדבר מתבטא היטב בתקנון המפורט של המוסד. מודגש למשל שהמטרה היא לבחור תלמידי חכמים מצוינים,

שהם גם בעלי כשרונות ספרותיים, שעליהם יהיה [...] לבור מתוך כל הספרות התלמודית את החכמות והמדעים השונים ["the scientific and philosophical material"] [...] באופן **שחקירותיהם** תהיינה לתועלת **המדע והתרבות של העולם בכלל**, ושל היהודים בפרט [...] לפתח את כשרונותיהם לעבודה מדעית, מעשית, בשדה דרישת התלמוד [...] הלכה, אגדה, מוסר, דרוש וחכמת ישראל [Jewish Science], ביחד עם **מדעים אחרים שהתלמוד מכיל בתוכו כמו: משפטים, פילוסופיה היסטוריה** [Law, Medicine, History etc.], וכיוצא בהם.⁸⁰

70 אחד מה"אלילים" של גרץ ושל משכילים רבים, ראו הערה 101.

71 משום מה נשמט ר"מ חפץ מרשימת רודיק, עמ' 82, אף שהוא מופיע כבר בקול צופיך, עמ' עא.

72 כך סיפר לי העורך הראל כהן בכתב היד המקורי, ולא "מ"ט" כפי שמפוענח בטעות ובלי שום מובן בקול צופיך, עמ' עא.

73 שמעתי בעל פה מהר"ש אבינר שהרב צבי יהודה אמר לו שאין זה פשוט אם לקרוא לו רב או לא. וראו אצל Hildesheimer, pp. 79-133.

74 ראו על אודות רני"ק והבעייתיות שבדרכיו אצל גרץ, עמ' 229-230. בפסקה שנשמטה מאורות האמונה אך מובאת באוצרות הראי"ה עמ' 635, מבקר הרב בחריפות את ספרו של קרוכמל, "מורה נבוכי הזמן" ואת הגישה האנטינומיסטית שלו למעט בחשיבות המצוות המעשיות. לעומת זאת עיינו אצל L. Kaplan, pp. 74, note 73, הטוען שקיימות הקבלות מובהקות ביניהם בנוגע לראיית ההיסטוריה.

75 משנת הנזיר, עמ' מט, כך בכתב היד המקורי על פי עדות העורך הראל כהן, ולא כבקול צופיך, עמ' סז, והועתק אצל רודיק, הערה 38 לעיל, עמ' 81, שהושמט (!) ההערה על רמ"ד מנדלסון.

76 "הישיבה המרכזית העולמית בירושלים", ניו יורק, תרפ"ד, עמ' 5, ארכיון 125/15CRC, ונדפס בעברית במאמרי הראי"ה, עמ' 62-65. בגיליונות המקוריים המוגהים שבעיזבונו של ד"ר ב"מ לוי (העותק המצולם בידל) גיליתי, שהרב הפקיד דווקא בידו של ד"ר לוי הרבני והמשכיל, את ניסוח החוברות הללו, בעברית ובאנגלית על בסיס דברי הרב ובאישורו. אף שמדובר בתעמולה וקיים חשש למגמתיות, תכניתו של הנזיר שהייתה לשימוש פנימי, מעידה כמאה עדים שהרב קוק באמת מאמין "לכתחילה" בתכנית המדעית, ובעקבות כך נעזר דווקא בתלמידיו החוקרים, הנזיר וד"ר ב"מ לוי, בעיצוב ופרסום תכנית הישיבה. הרב אף ביקש מד"ר לוי לייצג את הישיבה בארה"ב, ראו אגרות הראי"ה ד, עמ' קל.

77 ראו פרנקל, עמ' 423.

78 "המכון", קבצים מכתב יד קדשו, עמ' רכז.

79 עמ' 7 בחלק האנגלית בספר היובל של המכון, תרצ"ה, "The Harry Fischel Foundation for Research in Talmud".

80 "תקנון מכון הרי פישל", ספר היובל לכבוד הרי פישל, תרצ"ה, עמ' פה. הבאנו את התרגום שם לאנגלית כשהוא מחדד את הרעיון.

גם מינויו של פרופ' שאול ליברמן שכהן כנשיא מכון הרי פישל לאחר פטירתו של הרב קוק מתרצ"ה–ת"ש לפני שעבר לסמינר הרבנים הקונסרבטיבי בניו יורק, מוכיח כמאה עדים מה היו המטרות המדעיות של מוסד זה שהקים הרב קוק.⁸¹ פעילותו של הרב קוק במכון המשיכה עד סוף ימיו, ומעידה שלא חזר מחזונו בנושא.⁸² אם ננסה לפרט את סיבות תמיכתו של הרב קוק בלימוד תורה בשיטות מדעיות, נראה שניתן לעמוד על מספר נקודות ואלו יוצגו להלן.

2. השאיפה לאמת ולחופש אינטלקטואלי

הרב קוק מזהיר: "אנו צריכים להימלט מציור של האפסיות השטחית, שהעדר ההשכלה מביא לה".⁸³ כלומר המיתמם והמתעלם מחלק מהאמת נתפס ב"אפסיות שטחית". שאיפתו לאמת בנושא שלנו מתבטאת למשל בראיית חשיבות בתיקון אי דיוקים היסטוריים בפרטי סיפור, שלדעתו מוריד מערכו.⁸⁴ כן באיגרת למערכת כתב העת "זהב הארץ"⁸⁵ מדריך הרב:

ראוי לקבוע דרך הבקורת [...] בין על ספרי הלכה ובין על ספרים ספרותיים, והיסטוריים ביחוד [...] (ו)סקירה מקפת,⁸⁶ ובלא שום פניה, אפילו לשם שמים, כי אם בשביל דרישת האמת, שהיא חותמו של הקב"ה.⁸⁷

דברים דומים הרב כותב באיגרת לעורך אחר, הרב מ' בר-אילן:

לא נוכל לכחש שישנם הרבה דברים טובים גם בספרים הפגומים במקומות רבים, גם לא בכל מקום צדקו בבקורת הטנדנציונית שלהם [המגמתית של ההיסטוריונים הדתיים, הרב י"א הלוי ור"ז יעבץ], והאמת אהובה מן הכל, ודוקא בה יתקלס עילאה ב"ה ויתרומם קרן אמונת אומן.⁸⁸ הרב מצהיר כאן שמעבר לתועלת של "דע מה שתשיב", יש אידאל בבירור אמתי של ההיסטוריה, אפילו אם היא סותרת (!) את המגמתיות הדתית להשיב למשכילים, כי היא איננה מדעית וחוטאת לאמת.

השתעבדות השכל והתרדמותו [...] הרי היא השחתת עולם [...] על כן כשבאה ההשתדלות של התרדמות השכל בשם האמונה, בשם יראת שמים, בשם שקידת התורה ועשיית המצוות הרי היא שקר נורא [...] שנאת ההשכלה מצד הנטיה האמונית באה מארס המינות, המחלקת את הרשויות [...] זו חסנם של ישראל, כי אין עוד מלבדו, מחולל כל.⁸⁹

או במקום אחר: "השכל צריך להיות מתנוסס בזיו הדרו, בעז טהרת חופשו".⁹⁰ "וההתרגלות של הלימוד התדירי, בהתמדה שטחית, היא היא שמגברת את המחלה הזאת של צרות המחשבה."⁹¹ לגבי אמונה בדור של שאלות על רקע המדע החדש, הרב סובר שיחד עם אמונה תמימה, "אמונה שאין השכל מסכים לה, מעוררת קצף ואכזריות מפני שהצד היותר עליון שבאדם, שהוא השכל, נעשה עלוב מחמתה."⁹² הרב מאמין גדול בחופש אינטלקטואלי,⁹³ ורואה אידאל בשימוש בשכל ובמדע.⁹⁴

81 Schochet, pp. 9. ראו ר"ש ליברמן בראיון אצל הרב נריה, לק"ב, עמ' 337–339, וראו הערה 191. אמנם החברים שנבחרו ללמוד במכון היו בעיקר בחורי ישיבה ולא היה להם רקע מדעי. אכזבתו של פרופ' ליברמן מהמכון מתבטאת במכתבו לפרופ' לי גינצבורג, ראש הסמינר לרבנים משנת ת"ש, מובאת בחלק העברי אצל Shapiro, pp.17, שם רש"ל מתייחס לסמינר הקונסרבטיבי: "שהוא עכשיו המוסד המדעי היחידי בעולמנו אנו".
82 ראו הערה 191.

83 שמונה קבצים א, פה. ראו גם אורות, עמ' קסז, ש"חולשת האדם גורמת שבהיותו שלם באמונה הוא עלול למעט בהשכלה וחכמת לב".

84 אגרות, ב, עמ' קמד, בנוגע לסיפור על המשכילים, ר"נ ויזל ור"מ מנדלסון.

85 "ירחון מוקדש לתורה ולחכמת ישראל", שיצא לאור בתרס"ט–תר"ע על ידי "צעירי ירושלים".

86 הרב סובר שקיימת בעיה אצל המבקרים שמתוך חוסר בקיאות נתפסים לקטעים נבחרים ולא יודעים את הפרופורציה האמתית ואת ההקשר התורני שבתמונה המקיפה של התורה, "כיצד מבקרין", מאמרי הראייה, עמ' 11. ראו דברים דומים שכתב הרב בעין איה ברכות ט, שמג.

87 אגרות, א, עמ' שלו, מ"כ באייר תר"ע.

88 אגרות, ב, עמ' כ, לר"מ בר-אילן מכ"ח באדר תרע"א.

89 אורות האמונה מהדורת תשמ"ה, עמ' 98. אמנם ענייני ההשכלה והחרדות שונים במקצת בהקשר שם, אך העיקרון דומה להפליא.

90 שמונה קבצים, ח, רנ. ראו גם אורות, עמ' כט, על "ההשכלה הטהורה".

91 אורות הקודש, א, עמ' קעז.

92 אורות האמונה, עמ' 138.

93 עיינו בהרחבה אצל איש שלום, רציונליזם, עמ' 186–187.

94 ראו בן ששון, עמ' 734; שוורץ, עמ' 192, הערה 62.

גם הסתייגויותיו⁹⁵ החריפות במיוחד⁹⁶ של הרב קוק מרוב המבקרים ומדבריהם ראויות להתייחסות נרחבת, כי אף הן מנומקות היטב (מתוך הכרה ולא מתוך התנכרות גורפת), ובעיני נעשה כן בהמשך המאמר. הרב מתנגד לא רק לחוסר הכבוד והכפירה.⁹⁷ התנגדותו הייחודית איננה פוסלת את עצם הנושא, אלא אדרבה, בגלל אמונתו בביקורת אמתית, הוא רואה פגם בחוסר האובייקטיביות⁹⁸ של רוב המבקרים שבתקופתו.⁹⁹ באחד מהמקורות הנוגעים ישירות לענייננו, דורשת הגמרא¹⁰⁰ " 'הסכת' [...] הס ואח"כ כתת [פרש"י]: (קודם) שתוק [...] ואח"כ כתתנה והקשה עליה מה שיש לך להקשות ותרץ תרוציו], כדאמר רבא [...] לעולם ילמוד אדם תורה ואחר כך יהגה [פרש"י: יענין]." הרב קוק הסביר שהכוונה היא שאסור לתת לדעותיו ולהשקפותיו של החוקר להשפיע על עיונו עד לאחר צבירת בקיאות מקיפה. הרב עומד על הבעיה הנפוצה אצל חוקרים לא מעטים שההשקפה והדעה הקדומה שלהם מעצבות את הבנתם במקורות¹⁰¹ במקום לעשות הפוך, שמקורות חז"ל יעצבו את הבנתנו בדבריהם עצמם.

מצד אחד הרב מותח ביקורת על רבים מהחוקרים, אך מצד שני, אין ספק שהרב מגלה כאן שהוא אינו מתנגד לביקורת אלא הוא אף מעודד אותה. כל זאת בתנאי

אל תהי מהיר להרס ולבקר ואתה אינך עדיין בקי גדול ומומחה בעניינים אלו, כי מזה תצאנה תקלות רבות עיוניות ומוסריות [...] והבקרת שראויה לצאת רק אחרי [...] (ו)עמל גדול, ואם תמלא את התנאי הזה, ודאי תביא גם כתיבתך ברכה לעולם וכך היא דרכה של תורה.¹⁰²

בחשש ש"תצאנה תקלות רבות עיוניות ומוסריות", הרב מתכוון לומר שמלבד הבעיה הערכית והרוחנית (חוסר כבוד התורה וחוסר ענווה) קיימת גם בעיה עיונית בשיטת המחקר, שהוא אינו מבין את דברי חז"ל כפי שהם התכוונו. גם במקום אחר הרב אומר שמלכתחילה יש להקדים ולרכוש בקיאות, ורק אחר כך להתקדם ללימוד מחקרי, אך זה אינו מתאים בשלב הראשון של הלימוד.¹⁰³

לא רק שהרב אינו מפחד משאלות ביקורתיות אלא אדרבה, הוא מבקר בחריפות את המתעלמים מהסקרנות האינטלקטואלית.¹⁰⁴ הוא אף מעודד שאלות אצל תלמידיו המשכילים:

כל צעיר הבא ודורש ושואל, ומרצה מבוכותיו, הנני רואה בו דמות אבן יקרה [...] ע"כ בראותי דברך [ד"ר מ' זיידל] במחקר בדברים העיוניים שבתורה,¹⁰⁶ ובהקריבך אלי שאילותיך, שמחתי ואמרתי הודות לך [...] ואקוה ש"ישוטטו רבים ותרבה הדעת".¹⁰⁷

בקיצור, כשמקפידים על הסדר הראוי, הרב קוק מדגיש שהביקורת היא לא רק "ראויה" אלא היא "דרכה של תורה" ומביאה ברכה, "ובלבד שיהיה כדאי [למנוע "תקלות עיוניות"] והגון [למנוע "תקלות מוסריות"]".

95 ליפשיץ, עמ' קצח, מצטט את הרב יצחק הוטר שהעיד שהרב קוק בכה כששמע שמלמדים ביקורת המקרא באוניברסיטה העברית. הרב אף גילה לו שחיים ויצמן הבטיח במפורש שאם הרב ישתתף בטקס הפתיחה של האוניברסיטה, לא ילמדו שם ביקורת המקרא, ועל סמך זה השתתף. ראו "נאום בפתיחת המכללה העברית בירושלים", מאמרי הראי"ה, עמ' 306-308 ובמקורות הרבים שהבאתי במאמרי, "תעודות חדשות בענין גישת הרב קוק להקמת האוניברסיטה העברית", המעין מז, ד (תשס"ז), ובמיוחד הערה 4 שם. ראו גם גנזי הראי"ה חנוכה, עמ' 147, ובהתייחסותו של הרב אביר, בקורת עמ' 18, שמשמע מהרב קוק שאין ללמוד כלל מביקורת המקרא. אכן אין ללמוד מהם ומספריהם, אך אין זה פוסל את הכלים שלהם כשנלמדים בדרך קדושה, כפי שכבר ראינו במקומות רבים בכתבי הרב.

96 אף על פי שהרב קוק שפע באהבת ישראל, כיניו למבקרים בחוצפה הם חריפים ביותר. ראו למשל מאמרי הראי"ה, עמ' 177, "מחבלי כרם ד' הזונים אחרי הבלי הגוים, ביחוד המפלצת שיצאה בהרחבתה על ידי המלומדים הגרמנים השקועים בשנאת ישראל בכל אופי רוחם האכזרי אשר ינקו אותו משדי גועם, המראה לנו כעת את פרצופו האמיתי, והם הם מחברי הספרים המסואבים מיסודה של חוצפת 'הבקורת של כתבי הקודש'; ובהרחבה אצל לנדאו.

97 ראו למשל במאמרי הראי"ה, עמ' 249, שהרב יוצא נגד שיטת ה"גזור והדבק" שמטרתה לשנות את סדר הפרקים של התנ"ך. ראו שמונה קבצים, א, תרמו, שם הרב מכנה את שיטתם בתור "המתדמות למדעיות"; אגרות, ב, עמ' נא, ש"השחיתה את מקור הנועם של הקדושה [...] לא פחות ממה שקלקלה את האמת המדעית"; אדר היקר, עמ' מא, "והם עוקרים לא רק את האמונה בתורה, רק את יושר ההגיון והצדק הטבעי".

99 ראו למשל אגרות, א, עמ' כו, "חכמת ישראל, השבויה עכשיו ביד אדונים קשים", וחששותיו בפתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, מאמרי הראי"ה, עמ' 308. בכל זאת הרב מודה שיש חוקרים טובים ורעים, הן בישראל הן אצל אומות העולם, ראו אדר היקר, עמ' נב, ולמעלה בהערה 45.

100 בבלי, ברכות סג ע"ב.

101 ראו למשל צ' גרץ דברי ימי ישראל, ו, עמ' 37, שמגמתיותו האנטי-רבנית והתלהבותו מברוך שפינוזה, יש"ר מקנדיא, ר' יהודה מודינה, אוריאל אקוסטה וחבריהם, שפרקו עול המסורה היא לא רק שקופה אלא נראה היום כמנוחכת גם בעיני כל חוקר.

102 עין איה, ברכות ט, שמג, וכן "כיצד מבקרין", מאמרי הראי"ה, עמ' 13.

103 אגרות, א, עמ' צה. ראו הערה 66 לעיל.

104 אורות הקודש, ג, עמ' כו.

105 על פי בבלי, בבא בתרא עה ע"א.

106 ראו בהערה שלהלן, שהשאלות של ד"ר זיידל שעליהן הרב קוק נדרש להשיב, עסקו בביקורת על חלק מהרעיונות של התורה לאור המוסר המודרני כגון היחס לעבדות. לשאלות דומות על מוסר המלחמה ראו, מאמרי הראי"ה, עמ' 507-510. לא מצוין שם הנמען השואל, אך סביר ביותר מתוכן השאלה ומביתו החיבה של הרב שמדובר בד"ר זיידל הצעיר. האיגרת הופיעה במהדורה הראשונה של האגרות בתרפ"ב, אך משום מה נשמטה מהמהדורות הבאות אחריה.

107 אגרות א, עמ' צג-צד, מכ"א באב תרס"ד, על פי דניאל יב, ד.

3. מכלול מרחב התורה

"אי אפשר כלל שנעלים עין מכל זרם בבואנו לברר את הכח הרוחני של כנסת ישראל".¹⁰⁸ כלומר יש אידאל, וזה חלק מהתפקיד של הצדיק הפרטי¹⁰⁹ ושל כנסת ישראל כעם, לרכז ולתמצת את כל התופעות ולגלות את האלוהיות הגלומה בכל דבר כולל בזרם הביקורתי. בכלל בסדרי הלימודים הרב סובר שיש צורך בדיעה מקפת וכוללת כדי ליצור הרמוניה בין הדרכים השונות בלימוד, כולל ההשכלה.¹¹⁰ הרב קוק מתייחס לפן זה של תועלת בתגובה לרעיונות של רי"א הלוי בדבר השינויים הנדרשים בישיבות:

להרגיל את התלמידים ללמוד גם המקצעות, אשר כפי ההרגל הישן לא היה להם עסק עמם, כמו שימת הלב להצד ההיסטורי והביקורתי, אשר חטפו אותו בזרוע מהרסים ומחריבים, עד אשר קם כ"ג להושיע את חכמת ישראל [...] וחידוש כזה איננו עלול בשום אופן להשכיח את התורה, חלילה [...] כ"א להרחיב את השכל [...] ולגרש את כל רוח זר, אותו שהוא כרקב לבית יעקב, ע"י רוממות הנפש, הבאה מידיעת גדולת ערכה של תורה וכחה האלהי, המתגלה דוקא ע"י כל הקיפה, "מי ימלא גבורות ד' ישימע כל תהלתו".¹¹¹

הרב מתייחס לפעולת גומלין שאמורה להביא להשתלמות הדדית, "שחכמת ישראל ההיסטורית לכל ענפיה חיה היא ויונקת מחכמתה של תורה לעמקה ולרחבה, והאחרונה מושפעת ג"כ הרבה מהראשונה".¹¹² דוק, לא רק שטוב שתשפיע חכמת ישראל על לימוד התורה, אלא שהיא צריכה להשפיע עליה "הרבה". בכתבו לר"מ בר-אילן, עורך "העברי", מציע הרב "לטהרו מהסיג של הידים העסקניות, שאינן בחזקת טהרה, ויחד עם זה להעשיר את תכנו המדעי ורוחו הלאומי ממקור עז ד"י".¹¹³ כלומר אף על פי שרגילים לחשוב שמדע ולאומיות סותרים את הטהרה ושאינן החששות הם אמיתיים,¹¹⁴ בכל זאת הרב מדגיש ששניהם משתלבים. מגמה זו של לימוד מרחב התורה מודגשת היטב באחד מהמקורות המפורשים ומפורטים ביותר בנושא דנן, הוא איגרת הדרכה לתלמידו הרב ישראל פורת,¹¹⁵ שקיבל על עצמו, כחלק מחזונו הספרותי המחקרי של הרב קוק ("הרצאת הרב"), לחבר ספר על מבוא כללי להלכה ולתורה שבעל פה. נוסף על ההדרכה המפורטת הרב מסכם:

בכלל דרך העבודה צריך להיות: להשוות [...] את הבבלי לעומת הירושלמי¹¹⁶ מהקדמונים: התרגומים, המסורות, תשובות הגאונים וכו', עד דברי האחרונים: בעלי ההלכה, הפוסקים, המבקרים וכו', לחקור גם על העבודה החיצונית, כשל הנכרים, הקראים,¹¹⁷ ולברר את המקום שהלכו בו לפי תומם בדרך ישרה ומקום המעדת רגליהם [...] ולמעט בהשערות ודמיונות. וכשירחיב ד' גבולנו נוכל לשוטט גם על פני כל היסוד המשפטי בכללות האנושיות, להראות עד כמה גדלה השפעת הקודש על החול, להעלותו, ונתחבר בזה עם חכמי לב יודעי ד' המבינים בספרויות עמים שונים,¹¹⁸ יהיה זה כמו כליא עורב¹¹⁹ לבניינו הנכבד בקודש.¹²⁰

נמצא שהרב סובר שלימוד ביקורתי כזה גם יסייע ללימוד תורה וגם יגן עליה. הרב מוסיף שם שהמטרה העליונה של מחקר צריכה להיות להגיע "עד למדת הארת הדיעות, במעלתן העליונה. אל ד' ויאר לנו, ומציון אור חדש יאיר לנו".¹²¹ מדובר בבירור על אידאל שצריך להאיר, ולא על מגמה של בדיעבד.

- 108 שמונה קבצים, א, כו.
109 שמונה קבצים, א, תתפז.
110 "כיצד מבקרין", מאמרי הראי"ה, עמ' יב. ראו אצל רוזנק, עמ' 53, הסובר שדברי הרב בנושא הם כה רדיקלים שהם הרתיעו את תלמידיו. מאמרנו עומד בסתירה להנחה זאת.
111 אגרות, א, עמ' קפח, מ"י? בסיון תרס"ח. ראו במאמרי הראי"ה, עמ' 315: "ואור האחדות של כללות ארחות התורה, אשר יחשף על ידי הצירוף של החשפתו של המקורות הראשונים של הפרשנות".
112 אגרות, א, עמ' קכג, מכ"א בטבת תרס"ח. ראו ביטוי דומה באגרות, א, עמ' קכה, לרי"א הלוי מכ"א בטבת תרס"ח, שעלינו "לאחד קדושת חכמת ישראל במקור קדושתה ממעין תורת אמת".
113 אגרות, ב, עמ' סז, מ"י? בשבט תרע"ב.
114 ראו המשך המאמר בחוברת הבאה של טללי אורות.
115 על אודותיו ראו אצל הרב גוטל, מכותבי, עמ' קכה, אלא שנשמט שם תאריך פטירתו שהוא על פי עדות נכדתו צ' צויבל י"ט בניסן תשל"ד.
116 ראו הדרכה דומה באורות התורה ט, ג.
117 יש לציין שבספרו של בארי, ב עמ' 94, במקום לכתוב את המילה הבודדה "קראים", העדיף לכתוב "...", ובכך העז לבטל את חידושו של הרב קוק בנושא.
118 ראו הערה 70, שם הבאנו משנת הניזר, עמ' מט, שנושא זה הופיע בתכנית הלימודים המקורית של הישיבה המרכזית.
119 מסמרות ברזל שמחברים לגג כדי להרחיק את העורבים, כלומר תוספת לבניין שגם מגנה על הבניין, בבלי, מועד קטן ט ע"א ורש"י שם.
120 אגרות, ב, עמ' קפ-קפב, מ"י? בסיון תרע"ג.
121 שם, עמ' קפ.

מגמה זו של לימוד מכלול מרחב התורה, מתבטאת בתכנית הלימודים המקורי של הישיבה המרכזית, למשל תנ"ך "ילמדו בשום שכל עומק הפשט וחכמת הלשון וקדושת הרוח בסיוע של כל הידיעות המביאות לחקר עומקה של תורה וקדושתה".¹²² בתרגום לאנגלית מפורט שרצונו לכלול כל מה שנודע בפילולוגיה והרקע ההיסטורי של השפה.

4. חיים נורמאליים של תורת חיים

אותו חידוש שמכנה הרב "אור חדש", הוא עצמו חלק מהחיובי שבו. הרב מסביר במקום אחר פן נוסף לחשיבות העיסוק בחכמת ישראל: "חכמת ישראל, השבויה עכשיו ביד אדונים קשים [...] חלילה לנו להשתומם ולהתרחק מן החיים, אנחנו חייבים לעבוד עם החיים ובעד החיים, כדי לקדש את החיים".¹²³ כלומר נושא זה מהווה דוגמה לשיתוף פעולה וקידוש החיים בין הכלים וההשכלה של העולם המודרני והחול.¹²⁴

פן זה מודגש בתגובת הרב לשאלת תלמידו חביבו ד"ר מ' זיידל, אם הרב כבר קרא את מאמרו של פרופ' דוד ניימרק (כנראה כוונת רמ"ז למאמר "מהות היהדות וכוח אקדמי"¹²⁵), כהמשך להתכתבותו עם הרב בנושא שלנו. הרב השיב כי טרם קרא, אך הוא "מתגעגע לראות את הנקודות שרוחך העדין הרגיש שהן ראויות לתשומת לב" (ההערכה של הרב לד"ר זיידל מורגש כאן בבירור). מצדו עונה הרב שברוב המחקרים האקדמאים בתקופה המודרנית "מובלטת היא ביותר המחלה של יבוש לשד הקודש, מה שהוא מצד אחד שלמות טכנית ליצירות הפילוסופיות, העומדות בשביל כך בחוגן העצמי, ומצד שני הוא חסרון פנימי גדול בכל מעמקי החיים של המגמה הפילוסופית". מצד שני, בעולם התורה קיים חסרון הפוך, "בחוגי הקדש מתראה לעומת זה דלדול הכח של חסרון השפעת החול והבריאות הגופנית של קליטת צבעיו". הרב כותב שם לתלמידו הסטודנט האקדמאי, שעליו לאחד ולמזג את הטוב שבשני העולמות.¹²⁶

נקודה זו משתלבת עם אחד מהמוטיבים המרכזיים במשנת הרב והיא היחס בין קודש וחול.¹²⁷ בציטוט חדשני ביותר השופך אור חדש על נושא הלימוד הביקורתי, חושף הנזיר שיחד עם הסתייגויותיו החריפות של הרב כלפי ביקורת המקרא (כפי שנעשה על ידי הכופרים),¹²⁸ אמר לו הרב קוק בתקופת מחלתו:

החול הוא הרשימו, האחוריים, החצוניות של הקודש. מוכרח הוא שיהי גם חול וגם קודש, וצרכים להיות בעלי חול ובעלי קודש בכל המקצועות, בצבוריות, בתחיה הלאומית במדעים, בקורת המקרא – החול של קודש גופא. הפילוסופי החול של האלוקות וכו'.¹²⁹

כמובן, בדומה לשאר הדוגמות שם, חשוב להבחין בין כשנעשה ב"חול" לעומת ב"טומאה".¹³⁰ כחלק מאותה תורת חיים הרב מזכיר שעתיד הסנהדרין להשתקם, לבקר מחדש את הגזרות מדרבנן ולהתבונן בדרך שילובן עם החיים, מה עדיין שייך ומה כבר לא.¹³¹ הסנהדרין אף יכולה לעבור על דרשות הפסוקים וזכותה לפרש על פי הבנתה את המקראות מחדש בהתאם לתורת החיים כפי שמתבטא בדורה.¹³²

122 פרוספקט הישיבה המוזכר למעלה בהערה 76.

123 "מכתב גלוי", אגרות, א, עמ' כו, מתחילת שנת תרס"ו.

124 להגדרת המושג "קדושה" בכתבי הרב קוק ראו עין איה, שבת ט, כב; מאמרי הראייה, עמ' 235; אורות, עמ' עז; עמ' קעא, ובמאמרי "מושג 'הקדושה' בכתבי הרמח"ל: קדושת החיים", וחי בהם: ספר זיכרון לר' דורון זיסרמן, עמ' 183–197.

125 רוזנק, עמ' 162.

126 אגרות, ג, עמ' יג–יד, מ"ד בכסלו תרע"ו.

127 ראו בהרחבה אצל ירון, עמ' 107–130.

128 ראו למעלה בהערות 96–97, ובהרחבה במחקר של לנדאו.

129 מיומנו של הנזיר, מובא אצל איש שלום, שפינוזה, עמ' 537.

130 ראו למעלה הערות 95–97.

131 אוצרות הראייה, עמ' 930–931, הסנהדרין תכריע ב"כל הדינים והחומרות שאנו נוהגים מסיבות רבות מהם מפני ספיקות של גרסאות בתלמוד ומהם מפני רפיון הכוחות שנתדלדלו בהמשך זמן הגלות הארוך כמו כל הדברים שאין אנו בקיאים בבדיקה וכיו"ב [...] (ו)מנהגים שמחולקים בהם בני הארצות ע"פ סבת הפיזור". נוסף על כך, עקב סמכותה הגדולה והבלתי מעורערת, "בית דין הגדול בירושלים נוטה יותר להקל על הציבור בעניינים שיש בהם דרכים להקל על פי התורה."

132 אגרות, א, עמ' קג, מ"ז שבט תרס"ה: "ואם תפול שאלה על איזה משפט שבתורה, שלפי מושגי המוסר יהיה נראה שצריך להיות מובן באופן אחר, אז אם באמת ע"פ ב"ד הגדול יוחלט שזה המשפט לא נאמר כ"א באותם התנאים שכבר אינם, ודאי ימצא ע"ז מקור בתורה, והסכמת המאורעות עם כח ב"ד ודרישת המקרא יחד אינם דברים שמזדמנים במקרה, כ"א הם אותיות מחכימות מאורה של תורה ואמתת תורה שבע"פ, שאנו חייבים לשמע לשופט אשר יהיה בימים ההם, ואין כאן "התפתחות" של גריותא". וראו ערפלי טוהר, עמ' טז–יז; עין איה, שבת א, לט; וכן הרחבה במאמרי "האנטנומיזם ובירור המושג 'בדיעבד' במשנתו של הרב קוק" עבודה במסגרת התואר השני, מוגש לפרופ' שלום רוזנברג, טורו קולג', תש"ס העומד להתפרסם בעתיד.

5. המשך טבעי לסדר לימוד מסורתי

אף על פי שראינו שהרב מתייחס לכלים המדעיים כהתפתחות מודרנית ו"אור חדש", הוא מדגיש במקומות אחרים שמדובר בהמשך טבעי ללימוד המסורתי. הרב קוק למד בבית מדרשו של הנצי"ב בוולוז'ין (שהתבסס על דרכו של הגר"א, רבו של הר"ח מולוז'ין, מייסד הישיבה), שם השימוש בכלים ביקורתיים ובמיוחד בירור הגרסאות על פי הגניזה והשוואת המקורות המקבילות נחשב כטבעי.¹³³

חשיבות השימוש בגרסאות מדויקות ומקוריות הן לא החידוש של הלימוד הביקורתי של המאות האחרונות. הרמב"ם¹³⁴ והראב"ד¹³⁵, הרמב"ן¹³⁶, הרשב"א¹³⁷ וראשונים רבים מזכירים שהשוו וביירו גרסאות ונוסחאות שונות בחידושיהם ובפסקיהם. אמנם לא היו להם הכלים לעשות כן באופן שיטתי,¹³⁸ אך הרב קוק סובר שלו כלים אלו היו באפשרותם הם היו משתמשים בהם. על כן מובן וטבעי שבתכנית הלימודים המקורית לישיבה המרכזית מוזכר שהשיטה בלימוד תכלול לימוד ביקורתי עם תוספת משמעותית ביותר, יחסי למה שהיה נהוג בישיבות הקלאסיות שבדורם.¹³⁹ אף על פי שדרך לימוד זו אינה נהוגה בישיבות בדורות האחרונים, תלמידו של הנצי"ב סובר ששיטה זו של הלומדים המדעיים היא למעשה רק "חזרה למקורות" הקדומים!

כבר בצעירותו, בהיותו בן 23 ועורך של כתב העת עיטור סופרים, הרב קובע מדור מיוחד "לכתבי יד קודש הספונים וטמונים אצל בניס ויורשים מחכמים וגאונים גדולים ואדירים [...] מדורות שעברו, למען הפיץ אור תורתם שלא יכוסו במשאון ויאבדו [...] (אפילו תמורת תשלום, ואפילו) בליס ומטושטשים".¹⁴⁰ כן כותב שם על החשיבות לבקר את ספרי הקדמונים ולהגות בדיקנות את הגרסאות שלהם.¹⁴¹

באיגרתו לרב הרצוג הרב כותב שהוא מתכנן שיהיה כלול בלימוד בישיבה המרכזית "ובתור הדרכה (של גדלות)¹⁴² לכונן את אורחות העיון על פי ההתאמה של שני התלמודים עם דיוקים בנוסחאות השונות של המשניות שבהם והערכת הסוגיות שלהן זה מול זה, (ועם) הערכתם אל התוספתא (ויתר מד) והברייתות שבמדרשי התנאים, דרכים כאלה **שמביאים לבירור של אמת הקרוב לבקורת טהורה ואמיתית** מעבר מזה שהם ממחקים את הסאה העודפת של ההגיונות הדמיוניים".¹⁴³

כן מתייחס הרב בהתלהבות גלויה להוצאת כתבי היד של הקדמונים מהגניזה. למשל לגבי סדרת אוצר הגאונים שיצא לאור מהגניזה על ידי תלמידו החביב רב"מ ד"ר לוי, "חישוף מטמונים מאוצרות הקדמונים שהיו גנוזים ונעלמים [...] נעשה בימינו לאחד מיסודי המדע היותר גדולים".¹⁴⁴ במקום אחר הרב מתייחס לשיטות הלימוד השונות ובין השאר לשיטת "האורח המקורי, אורח הבקורת המקודשת הבאה מתוך ההכרה הבריאה והפשוטה".¹⁴⁵ זה וודאי אינו מקרה שהרב השתמש בביטוי "ביקורת", מילה שהייתה כבר בזמנו טעונה במשמעות קונטרוברסלית. ללא ספק ברצונו להדגיש שלא רק שאין פסול בדרך זו של לימוד, אלא

133 רבים אינם מודעים לכך שהנצי"ב היה בין הראשונים להשתמש בגניזה הקהירית, ואף נסע לפטרבורג כדי להיעזר בכתב יד מהגניזה בחיבור פירושו על השאלות, ראו אצל בנו, הרב ברלין, עמ' 34; הרב זיון, עמ' 22, שהנצי"ב היה כמעט היחיד בין גדולי דורו שנהג לברר את הגרסאות על פי כתבי יד שונים. ראו באריכות בדיסרטציה לדוקטורט של Perl, עמ' 100-144, ואצל קץ, עמ' 60-74, 110; הרב אפשטיין, עמ' 1831-1834, 1902, 2023; הרב רוזל, ע' 213. ראו אצל אבן חן, עמ' 64, שניסיונו של הרב לקרב את המשכילים לאמונה מופיע כבר בימי כהונתו בזיימל, כשחשב להוציא כתב עת בשם "שלום לעם", במטרה להביא לשלום בין מתנגדים, חסידים, ומשכילים. הרב ביקש לדון על כך עם רבו הנצי"ב בפגישתם בוילנה, אך הדבר לא יצא לפועל.

134 רמב"ם, הלכות אישות יא, יג: "וטעות היא בנוסחאות שלהם וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים". ובהלכות מלוה ולוה ו, ב: "וכבר חקרתי על נוסחאות ישנות [...] והגיע לידי במצרים מקצת גמרא ישנה כתוב על הגוילים כמו שהיו כותבים קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה". וראו גם הלכות שביתת יו"ט ב, יב; הלכות מלוה ולוה טו, ב.

135 ראב"ד, הלכות נדרים י, ו: "הגרסאות מתחלפות במלה זו שמצאתי שתי נוסחאות"; על הלכות מעשר שני א, י: "אין התוספתא והירושלמי אצלינו מתוקנים כל צרכם ולא מספיקין כל הצורך"; בהלכות פרה אדומה, ז, יא: "זה התוספתא מצאנו אותה בשני ספרים בהפך"; ושם ד, יד; הלכות כלים טו, ה; הלכות מטמאי משכב ומושב ב, ד; הלכות כלים טו, ה.

136 חידושי הרמב"ן, שבת עז ע"א; ערובין מא ע"ב; כתובות צה ע"א.

137 חידושי הרשב"א, שבת קנא ע"א; כתובות טז ע"ב; בבא קמא עז ע"ב.

138 ראו למעלה דברי כהנא בהערה 7.

139 ראו בפרק "הרצאת הרב: התכנית לישיבה המרכזית".

140 עיטור סופרים א (תרמ"ח), עמ' 16.

141 שם, עמ' י.

142 המילים בסוגריים מופיעות בכתב היד של הרב אך נשמטו מהמכתב הנדפס שנשלח.

143 מתאריך כ"ח בתשרי תרפ"ח, פורסם על ידי הרב פילבר, עמ' 244.

144 מאמרי הראי"ה, עמ' 315. ראו גם הסכמות הראי"ה, עמ' 92, בהסכמתו לגני קדם, א, כתב העת של ד"ר לוי להוצאת כתבי היד של הגאונים, הרב משבח את "הערך הגדול אשר לחמודות הגנוזות הללו".

145 מאמרי הראי"ה, עמ' 314. ראו גם בכתב העת שערך, עיטור סופרים א (תרמ"ח), עמ' ט, שם הרב מבחין בין סוגי הביקורת השונים התקיפה וזאת של רחמים.

אדרבה זה המשך טבעי של השיטה המקורית, כפי שכתב במאמרו "כיצד מבקרין"¹⁴⁶ נציין בהקשר זה שלמרות יצירתיותו המופלגת הרב קוק מקפיד בדרך כלל, כרוב הרבנים, להדגיש שדבריו אינם חידושים אלא חזרה אל המקור והמקורות לעומת הגלות שסילפם.¹⁴⁷

6. חשיבות מיוחדת בלימוד היסטוריה

מעבר לתרומת מידע עיסוקה המיוחד של "חכמת ישראל" בתחום ההיסטוריה של עם ישראל נוגע בנושא חשוב בעיני הרב קוק, מכמה סיבות:¹⁴⁸

א. לראות דרך ההיסטוריה את מציאות ה' והופעת "כללות ההויה", הניהול וההשגחה האלהית בעולם.¹⁴⁹ ההתבוננות בקיום הנבואות של קללת הגלות וקיום נבואות הנחמה בימינו, מחזקת את האמונה בהקב"ה ובתנ"ך.¹⁵⁰ כפי שאמר התיאולוג הנוצרי פול וון ביוורין: "כשרואים את תחיית מדינת ישראל המודרנית, עם ירושלים כבירתה, ולשון הקודש כשפתה, אפילו האתאיסט מוכרח לשאול את עצמו, אולי האלוהים לא כל כך מת, כמו שחשבנו?"¹⁵¹

ב. לתועלת העתיד.¹⁵²

ג. בדומה לאדם זקן הרוכש חכמה באמצעות ניסיון החיים. עם ריבוי הדורות קיים תהליך של התעלות חכמת העולם והאנושות.¹⁵³

ד. בדומה לדייקנות שבפלאי בריאת העולם, דרך מהלכי ההיסטוריה ותנועותיה רואים את הדייקנות שבפרטי השגחת האלקים. למשל עיתוי הופעתם בעולם של הגורמים השונים (מצד אחד הלאומיות, הסוציאליזם, שוויון הזכויות ליהודים, ומצד שני האנטישמיות הגזענית ולא הדתית), שתרמו יחד לשיבת ציון השלישית.¹⁵⁴

ה. כפי מידת ההבנה את דרכי ה' ניתן לזרז וליישר את התהליך, לפעול עם אל, לאגד את הנס עם הטבע, את השמיים עם הארץ, את האתערותא דלתתא עם האתערותא דלעילא.¹⁵⁵ לעמוד בגאון ובלי בושא מול מלכי אומות העולם¹⁵⁶ ולהצהיר ש"גור אריה יהודה" חוזר הביתה, "זכרו לעולם בריתו דבר ציוה לאלף דור. אשר כרת את אברהם ושבעתו ליצחק, ויעמידה ליעקב לחוק, לישראל ברית עולם, לאמר, לך אתן ארץ כנען, חבל נחלתכם".

ו. כדי שהאדם יבין את עצמו, כי האדם הפרטי אינו מנותק מתהליכי ההיסטוריה הכלל עולמיים.¹⁵⁷

ראיית האור מתוך החושך איננה גישה אפולוגטית מאולצת, אלא שאפילו בנושא שלכאורה כה בעייתית הוא, הרב מבחין בין המבקרים הבעייתיים ובין שיטת הלימוד הביקורתית, שיש בה טוב ממש. סיכומו של דבר, הלימוד הביקורתי הוא אידאל מבחינתו של הרב קוק.

ג. תועלת מגמתית

מעבר לאידאל שראינו בלימוד ה"ביקורת בקדושתה", הרב קוק מתייחס במקומות רבים לתועלת המגמתית הפולמוסית שיש בעיסוק בני תורה בתחומי המחקר. אמנם כבר הזכרנו שאצל הרב קוק באופן עקרוני קשה להבחין בין אמצעי מגמתי לבין מטרה, בין "לכתחילה" ובין "בדיעבד", היות שיש כתובת אחת

- 146 מוזכר למעלה בהערה 86.
 147 ראו למשל לגבי שילוב ספרא וסייפא באורות, עמ' יד; לגבי דרך הציונות הדתית ראו מאמרי הראי"ה, עמ' רכט; לגבי אהבת ארץ ישראל ראו מאמרי הראי"ה, עמ' 524-537. כך גם לגבי ביטול קרבנות הבהמה לעתיד, הרב מדגיש שהוא אינו מהפכן או חדשן אלא חוזר למקורות על פי תנחומא אמור יט, ראו אוצרות הראי"ה, מהדורת תשמ"ח, עמ' 756.
 148 לנושא זה הקדשתי את נאומי כנציג הסטודנטים בטקס הסיום ללימודי תואר שני בתורה שבעל פה והיסטוריה יהודית במכללת טורו, ג' בתמוז תשס"ד: "חשיבות לימוד ההיסטוריה במשנתו הרעיונית של הרב קוק". וראו אצל הרב לוביץ, עמ' 99-114.
 149 אורות הקודש, ב, עמ' שצד.
 150 אורות, עמ' כז.
 151 ציטוט אצל T. Friedman, "The Focus on Israel", New York Times, 2/1/87, pp. B18.
 152 אורות התורה ח, ו.
 153 אורות הקודש, ב, עמ' תקכא.
 154 שמונה קבצים, ד, לח.
 155 אורות, עמ' כז.
 156 שם, עמ' כט-ל.
 157 אורות התשובה ד, ד.

ומנהל אחד לשניהם.¹⁵⁸ על כן גם אם בחלק מהמקומות נראית התייחסותו כמגמתית וכאמצעי למטרה יותר נעלה, לאמתו של דבר על פי תפיסתו אין בכך כדי להוריד מהאידיאל שבלימוד הביקורתי. במיוחד כשמדובר במגמות כל כך יסודיות כמו חיזוק האמונה בקב"ה ובמסורת ישראל.¹⁵⁹

ללא ספק אחת המגמות החשובות ביותר של כניסת בני תורה לעולם המחקר היא בתור אמצעי להועיל להשיב על שאלות המשכילים כדי להשפיע עליהם ועל המושפעים מהם. כדי להבין את רגישותו של הרב קוק לבעיית המשכילים, צריכים להבין שהעיר בויסק, מקום משרתו הגדולה הראשונה, עמדה על גבול ליטה וקורלנד. על כן היו שם גם תלמידי חכמים ליטאים, גם חסידים ואנשי מעשה, אבל גם רבים שהשפעת קורלנד הייתה ניכרת עליהם, "משכילים למחצה ולשליש".¹⁶⁰ הרב כתב בהיותו על כס הרבנות שם שעלינו ללכת בעקבות הרמב"ם בדורו בגישתו לפילוסופיה.¹⁶¹ כך גם לגבי הלאומיות וההשכלה בדורנו: "חשבתי למשפט שלא להרחיקה מגבול ישראל, כ"א ליהדה ולהראות איך ממנה ניקח לעבוד את ד' אלקינו".¹⁶² "עלינו לחם עם הרשעה דוקא מראש פסגת המדע היותר גבוה".¹⁶³

הרב אפילו מפרט כיצד חייבים להשיב על טענות מבקרי המקרא וכלל המשכילים בדרך מפורטת ועניינית: והגערה [של הסופרים החרדים] למבקרי כה"ק [=כתבי הקודש] ולסופרים החפשים, כל זמן שהיא נאמרת רק בדרך כללות, גם היא אינה אומרת כלום, ואינה נותנת שום טעם לשבח. בחוג הצעירים שאנו חפצים לקנות את לבבם, סגנונים כמו אלה מזיקים יותר ממה שהם מועילים.¹⁶⁴

הרב הרעף בהערכה ובחיזוק, ועודד חוקרים כמו ר"א הלוי כדי מפעלו בחכמת ישראל, במיוחד "דורות ראשונים", יועיל להשיב מלחמה נגד המבקרים.¹⁶⁵ כן הרב משבח שני חוקרים שהראו את הכוזב בחלק מההערכות וה"השערות הפרואות"¹⁶⁶ של החוקר הקראי א' פירקוביץ בספרו "אבני זכרון",¹⁶⁷ ומוסיף: "על חוקרים כאלו אנו אומרים 'זכור לטוב'".¹⁶⁸

הוא אף בירך, חיזק וכנראה גם שלח,¹⁶⁹ את תלמידיו הקרובים ביותר למגמה זו. עם כניסתו לעולם האקדמאי מאשר תלמידו הרב ד"ר ב"מ לוי שמתרונם באקדמיה עולות עם דברי רבו:

יה"ר מלפני השי"ת לחזק את לבבי [...]. ואשתדל בכל נפשי להיות ממקדשי שם שמים ברבים כי אלה הם כל מאויי רוחי לקים ולהחזיק את היהדות כמרגלא בפומיה דאדמו"ר בתורת "ויגזל את החנית מיד המצרי ויכהו בחניתו".¹⁷⁰

יצוין שעדות זו היא של האדם המקורב ביותר אל הרב בשנות גיבוש השקפתו בימי רבנותו בבוויסק.¹⁷¹

- 158 ראו למעלה בהערה 29 ש"הבדיעבד" של האדם הוא ה"לכתחילה" של הקב"ה. וראו אורות התשובה ו, ז, שם הרחיב הרב הרבה בנושא העולם האידיאלי, ואמר ש"טעם העץ (האמצעים) יהיה כטעם הפרי (המטרות)". זה גם חלק מהסוד של ארץ ישראל, שבה החול הוא לא רק אמצעי חיוני אלא הוא קודש בפני עצמו, ראו אורות, עמ' קע-קעא.
- 159 על כן התקשינו להחליט בחלק מהנקודות מה להכניס לפרק זה ומה לפרק "האידיאל". ראו הבחנתו של איש שלום, רציונליזם, עמ' 22, שלפני שהגיע הרב לארץ סבלנותו כלפי המשכילים וחובבי ציון הייתה רק טקטית וחיצונית, לעומת ההזדהות האמיתית אתם המורגשת לאחר עלייתו בשנת תרס"ד.
- 160 הרב מיומן, עמ' סו. ראו אצל איש שלום, רציונליזם, עמ' 19, שבשנות תרס"א-תרס"ד, בהיותו רבה של בויסק, פרסם הרב מאמרים אחדים בעלי אופי פובליציסטי, העוסקים בין השאר בפולמוס נגד המשכילים.
- 161 "עצות מרחוק", אצרות הראי"ה, עמ' 68.
- 162 גנזי הראי"ה, עמ' 68, ראו שם שמדובר גם על לאומיות וגם על השכלה.
- 163 אגרות, א, עמ' רמב, מ"א בשבט תרס"ט.
- 164 אגרות, ב, עמ' כ, מכ"ח באדר תרע"א.
- 165 אגרות, א, עמ' קכח, מכ"א בטבת תרס"ח. ראו הערות 88, 178.
- 166 ראו אגרות, ב, עמ' כד, "אין שום סתירה לשום דבר מן התורה מכל דעה מחקרית שבעולם כלל, אלא שאין אנחנו צריכים לקבל השערות לודאיות". וראו אורות הקודש, א, עמ' ריח: "ובלבד שלא יתחלף לו התוכן, עד שיחוב את המושג ההשערי למושג מדעי".
- 167 ספר על העתקות אבני המצבות של קברי ישראל בחצי האי קרים, וילנה תרל"ב.
- 168 מאמרי הראי"ה, עמ' 470. מדובר על ד"ר א"א הרב"ה וד"ר דיינוב.
- 169 גבי מאירה ליבור, בתו של הרב ד"ר ב"מ לוי, חזרה כמה פעמים על כך שהרב קוק שלח את אביה לאוניברסיטה למטרה זאת (ריאיון בבית, בטי באדר תשס"ז). עיינו בריאיון עם הרב אריאל, אתרוג, המוסר שנשלחו רב"מ ורמ"ז על ידי הרב קוק ללמוד באקדמיה כדי ליצור אינטגרציה בין מדע, תורה וחינוך. כך גורס גם הרב טאו, עמ' יב-כו, ובדומה לכך הרב נריה, לק"ב ג, עמ' 398. לעומת זאת עיינו אצל מאיר, עמ' 225, הערה 252, המסתפק בשליחות זאת. אך דברי הרב קוק בצירוף עדותה של בתו של ד"ר לוי מבהירות את הספק. נוסף על כך יש לציין שאין ספק שתלמידי הרב צבי יהודה (הרב נריה, הרב אריאל והרב טאו) מסרו את דבריהם על פי מה ששמעו מפיו, ולא היה לרבים שום מגמה לעודד את תלמידיהם ללכת לאוניברסיטה (ריאיון עם הרב פרופ' מ"צ נהוראי, כ"ג בטבת תשס"ז). על כן דבריהם שנאמרו בבירור נאמנים יותר מספק שגם חסר לו מניע (לדברי הרצ"י).
- 170 ארכיון בית הרב ב/ה/21, מ'ח בתמוז תרס"ה.
- 171 השניים היו מטיילים יום יום ומשוחחים ביחד בבוויסק וכן לאחר התאחדותם בארץ בקיץ בקריית משה, ראו רב"מ לוי, עמ' קצו; רפאל, עמ' 115; ריאיון עם בתו, גבי מאירה ליבור ט' באדר תשס"ז; הרב נריה, שיחות, עמ' רלד; הרב נריה, טל, עמ' קלט; הרב נריה, לק"ב ג, עמ' 376 ואילך. נרחיב על כך במאמר שהזכרנו בהערה 191.

כעבור שלוש שנים הרב כותב לתלמידו, שהוא נזכר בשיחותיהם העמוקות וב"נפשך העדינה שספגה בקרבה באהבה רוממה את כל אומר והגיון, ועתה הנני רואה אותה צועדת בגאון שם ד' להגיע אל המעלה הדרושה, להיות ממקדשי שם השי"ת ושם ישראל באמת ברבים. עלה והצלח ויהי ד' עמך".¹⁷² כלומר דרכו של ד"ר לוי לקדש שם שמים באקדמיה היא תוצאה של מה שספג משיחותיו הרבות עם הרב קוק.

הרב מתייחס לעניין זה של קידוש ה' בעבודתם המדעית של תלמידיו במקומות נוספים. למשל הוא כותב לר"י פורת: "העיקר הוא [...] לקדש שם שמים, ולפעול תוספת אורה וקדושה בישראל, ע"י רוממות כבוד התורה, בהראות פעולת חכמה לצרכי הדור הרוחניים".¹⁷³ כן בהיכנסו של ד"ר לוי ללימוד באוניברסיטה כותב לו הרב ש"דך העבודה הנחוצה לנו בדור זה מאד [...] שיהיו מלומדים תכסיסיים".¹⁷⁴ לגבי תלמיד אחר, ד"ר מ' זיידל, יעצו הרב ללמוד באוניברסיטה מקצוע כשפות שמיות: "אשר לזאת תקוה נפשי, כי אם נעמיד חניכים [...] באלה המקצועות, ירבו את האור [...] לברר את הרעיונות המסובכים של הדור".¹⁷⁵

מעניין לציין שיחד עם עידודו והדרכתו לתלמידו, בצאתו של ד"ר לוי מהאוניברסיטה, הוא הודיע לרב קוק ש"יצא שלם בתורתו וביראתו".¹⁷⁶ כנראה, למרות תמיכת הרב היו לו או לרבו חששות.

במישור המעשי באיגרת לרב הרצוג משנת תרפ"ח הרב מזכיר את מגמת הפולמוס כחלק מתכנית הלימודים העתידית בישיבה המרכזית:

להשלים ידיעות צעירנו התורניים המוכשרים להשפיע על הדור [...] לקבוע בע"ה מחלקה ליחידים¹⁷⁷ מוכשרים לכך, לדברי ימי ישראל מתוך המקורים הנאמנים בשום שכל [...] בתיקון המעלות של סופרי דברי הימים שלנו השמאליים.¹⁷⁸

יחד עם החשיבות של יישוב שאלות המשכילים הרב מדגיש לתלמידו ד"ר משה זיידל שאין צורך כל כך לעמול כדי ליישב את כל הסתירות של הביקורת על מקורותינו:

כי המציאות אינה מפחדת מהסתירות כמו המדע, מפני שהיא גדולה באין ערוך ממנו [...] איני רואה שום צורך להכנס בפלפולים של ישובי הסתירות, אע"פ שבודאי גם זה מקצע נכבד הוא "ודרוש וקבל שכר" אבל אין כאן עיקר נקודת החיים.¹⁷⁹

האמונה באמתת התורה היא כל כך ברורה ומובנת מאליה אצל הרב קוק, שאין לו ספק שהמחקר האמתי לא רק יענה על כל השאלות של המשכילים, אלא ישמש להוכיח את אמתת התורה: "המדע אינו צורך לתום [אמונה תמימה]. בהגיע המדע להשתלמות המוחלטת התום יהיה תוצאה ממנו, וזאת נחמתנו!"¹⁸⁰ דברים דומים כתב הרב לחוקר ש' רפאלי:

נוכל לקוות שספרו החשוב יהיה לכה מעורר גדול לבחירי בעלי כשרון שבנו, המוכשרים לחקירת קדמוניות, לשדד את החלקה הזאת, שלא נעבדה כראוי עד כה, [...] ואין ספק שבפרוץ הדבר תגבר יד האמת, [...] להראות [...] את האמת המדויקת שבתורת אמת ובמסורותינו הקדושות כולן.¹⁸¹

הרב כותב בהסכמה לד"ר לוי שיש חשיבות בהוצאה לאור של תורת הגאונים שנגנזו, "להאיר לנו בגלוי אורות את התקופה הגדולה של שלשלת מסורת-אבות, תורת-אמת וחיי עולם [...] אשר מידם נמסר לנו אוצר חיינו".¹⁸² כלומר, המחקר משלים טבעות שנאבדו משרשרת המסורה.

יחד עם זאת, עם כל ביטחונו באמונתו הרב מוצא גם תועלת בשאלות שבכל זאת, לפחות בינתיים, מקשה המחקר על המסורה. בפרק העוסק באיזון הנכון בין הכוחות השונים הרב מזכיר שגם כוחות האמונה, החכמה והמוסר זקוקים להגבלות שלא נגזים בהם¹⁸³ כדי שניפק את התועלת ולא את השלילי שבהם:

172	אגרות, א, עמ' קכב, מז' בטבת תרס"ח.
173	אגרות, ב, עמ' קפ, מ"ח בסיון תרע"ג.
174	אגרות, א, עמ' פו, מ"ב בתמוז תרס"ז.
175	אגרות, א, עמ' קלא, מ"ח בשבט תרס"ח. השוו לפרוספקט הישיבה משנת תרפ"ד המופיעה במאמרי הראי"ה, עמ' 64, ובמיוחד בתרגום לאנגלית שמפרט אף יותר על לימוד הפילולוגיה ועל הרקע ההיסטורי של השפה, CRC Archives, 125/15.
176	מובא אצל הרצב"י, עמ' יט.
177	ראו הערות 19, 66.
178	איגרת לר"י הרצוג מכ"ח בתשרי תרפ"ח, פורסמה אצל הרב פילבר, עמ' 244. ראו גם מאמרי הראי"ה, עמ' 53.
179	אגרות, ב, עמ' קכ, מ"ג בטבת תרע"ג.
180	מאמרי הראי"ה, עמ' 245.
181	אגרות, ב, עמ' כד, מ"ט בניסן תרע"א. ראו גם אגרות, ב, עמ' ריב.
182	הסכמות הראי"ה, עמ' 91.
183	ראו הערה 89, הרב מזהיר שהאמונה לא תביא לידי שטחיות ולא-הפעלת השכל. וראו אורות, עמ' ע-עא, שם הרב כותב דברים דומים לגבי ההגבלה ההדדית ראו במאמריי שהרחבתי בנדון: "ירושלים הבנויה: עיון מחדש במזמור קרב בתהלים", טללי אורות ו (תשנ"ה), עמ' 63-69; "אתגר 'הדור': עדכון שם התנועה ל'דתי-לאומי-אנושי'", צהר יט (תשס"ד), עמ' 137-146.

"התנועה הכפרנית, וחוצפת הזמן, ביסודותיו המתדמות למדעיות על פי בקורת המקרא מעבר מזה, התגליות החדשות והכרעתן לטובת האמונה מעבר מזה, [יתנו] את המשקל האלוקי לרוח האמונה ומיזוגו".¹⁸⁴ כלומר, לא רק שיש פן חיובי בהוכחות לאמונה מהכיוון המדעי, אלא שבדיעבד גם הנזק שמסבה הביקורת ה"לכאורה" מדעית היא לטובה בתור מאזן, שהאמונה תישאר בטהרתה ולא תסתמך יותר מן המידה על הוכחות מדעיות ושכליות.¹⁸⁵

במקום אחר הרב מדגיש שלא רק שהמדע מוכיח את המסורת,¹⁸⁶ אלא שהוא מוסיף גם לחיובו בעם ובעולם: "חברות גדולות, באי כוח עמים וממלכות עומדות ומתחרות זו בזו בהתקדמותן על שדה העבודה הגדולה הזאת, גילוי שרידי עתיקות".¹⁸⁷ כלומר שעל הציבור הרחב ללמוד מאומות העולם במקום שהמחקר בעתיקות ובדברי הקדמוניים גורם להערכה. כן הרב מקווה שנלמד מאומות העולם כיצד להעריך את ארץ ישראל ולחקור אותה.¹⁸⁸ הרב מוסיף שדרך חיבוב הארץ מהמקורות יבוא גם חיבוב "מקראיה", דהיינו התנ"ך והמקורות. הרב מציין שמחקר הארץ מקיים את דברי חז"ל ש"ציון היא דורש אין לה, מכלל דבעיא דרישה".¹⁸⁹ אמנם יחד עם החשיבות התועלתית של "דע מה שתשיב" וחיזוק האמונה במסורה, בל נשכח את אזהרתו של הרב בנושא, כשהוא יוצא נגד ביקורת מגמתית ואפולוגטית, "האמת אהובה מן הכל, ודוקא בה יתקלס עילאה ב"ה ויתרומם קרן אמונת אומן".¹⁹⁰

ד. סיכום

למרות הסתייגותו החריפה מרוב המבקרים והמשכילים בדורו החשיב הרב קוק מאוד את השימוש בכלים מדעיים-ביקורתיים בלימוד תורה ו"חכמת ישראל" בשלב המתקדם של הלימוד. הוא ראה בכך לא רק תועלת מגמתית לצורך הדור אלא אידאל שמלכתחילה, כשנעשה במינון הנכון, כטפל למצוות והאידיאות, שהם עיקר הלימוד. הרב לא רק שהתייחס לכך רבות בכתביו, אלא כפי שנראה בע"ה בפרק שנפרסם בעתיד הוא נקט בצעדים מעשיים רבים בכיוון, כולל הערכתו וקשריו האישיים החמים עם תלמידיו החוקרים (הרבנים ד"ר ב"מ לוי, ד"ר מ' זיידל, פרופ' ש' ליברמן, הנזיר, אחיו הצעיר רש"ח קוק ועוד¹⁹¹). גישתו באה לידי ביטוי גם בחינוך בנו, במגעיו עם ראשי הסמינר בברלין וישיבה אוניברסיטה ובתכניות המפורטות שמטרתן לפתח את התחום של "ביקורת בקדושתה" בתכנית הלימודים המקורית של ישיבת "מרכז הרב" ובתקנון המפורט של מכון הרי פישל. פעילותו במוסד האחרון ועידודו את תלמידיו החוקרים המשיכו עד סוף ימיו ומעידים שהרב קוק לא שינה את דעתו מחזונו המקורי בנושא.

ביבליוגרפיה

(אינו כולל את כתבי הרב קוק):

א"י כהן כהן, א"י, "הישיבה המרכזית העולמית בעיני הרב קוק", דעות יד-טו (תשרי, תשכ"א), עמ' 21–25.

אבן חן אבן חן, יעקב, רב ומנהיג, ירושלים תשנ"ט.

- 184 שמונה קבצים, א, תרמו.
- 185 הרב מגדיר את המושג "אמונה" כהכרה, ושתפקידם של כוחות השכל והרגש לפנות את המכשולים מהדרך כדי להצדיק את האמונה ולאפשר לה להאיר. ראו בהרחבה מאמרי הראייה, עמ' 70, 487–489.
- 186 ראו בהערה 181: "להראות גלוי לכל העמים את האמת המדויקת שבתורת אמת ובמסורותינו הקדושות כולן".
- 187 איגרת ברכה לתלמידו העורך ד"ר ב"מ לוי עם יציאתו לאור של חלק ב של אוצר הגאונים על מסכת שבת, מופיע במאמרי הראייה, עמ' 315.
- 188 מחבר ספר "ארץ ישראל ושכנותיה", אגרות, ד, עמ' רכב, וראו אצל הרב נריה, ליקוטי, עמ' 211–213. ראו גם אגרות, א, עמ' ריז וברב נריה, ליקוטי, עמ' 209, שם מופיע חיזוק דומה לחוקרים א' גראיבסקי וי' גולדהאר.
- 189 ראו בהערה הקודמת על פי בבלי, ראש השנה ל ע"א על פי ירמיהו ל, יז.
- 190 אגרות, ב, עמ' כ, מכח באדר תרע"א.
- 191 אמנם יש צורך להרחיב בשאלה מדוע כנראה הרב העדיף לעשות כן במסגרת חיצונית ולא בכותלי הישיבה המרכזית, כפי שתכנן מלכתחילה? כן מדוע לא העסיק הרב את תלמידיו ד"ר ב"מ לוי וד"ר מ' זיידל, מראשוני הפעילים למען הישיבה, ללמד שם, ואף תפקידו של הנזיר צומצם יותר מאשר תוכנו. בע"ה נרחיב בשאלות הללו וביחסיו של הרב קוק עם תלמידיו החוקרים במקום אחר, דבר שיתרום רבות לסוגיה שלנו. ראו במאמרי: "אין לנו לירא מביקורת" הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק, צוהר לא (טבת, תשס"ח), ו"קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן כמדגם ליחסו למחקר תורני", צוהר לד (טבת תשס"ט).

- אורבך** אורבך, אפרים, "ייחודו של הראי"ה קוק", יובל אורות (עורכים: ב' איש שלום ושי' רוזנברג), ירושלים תשמ"ה, עמ' 109–114.
- איש שלום, דת** איש שלום, בנימין, "דת, תשובה וחירות האדם במשנת הרב קוק", יובל אורות (עורכים: ב' איש שלום ושי' רוזנברג), ירושלים תשמ"ה, עמ' 295–332.
- איש שלום, מדע** איש שלום, "על מדע ושלמות הרוח", אמונה בזמנים משתנים (עורך: א' שגיא), ירושלים תשנ"ז, עמ' 347–381.
- איש שלום, רציונליזם** איש-שלום, בנימין, הרב אברהם יצחק הכהן קוק – בין רציונליזם למיסטיקה, תל אביב תש"נ.
- איש שלום, שפינוזה** איש שלום, בנימין, "בין הרב קוק לשפינוזה וגיתה, יסודות מודרניים ומסורתניים בהגותו של הרב קוק", קולות רבים – ספר הזיכרון לרבקה ש"ץ – אופנהיימר ב (עורכים: ר' אליאור וי' דן), ירושלים תשנ"ו, עמ' 525–556.
- אליצור** אליצור, יהודה, "השכלה גבוהה בעלת צביון דתי כיצד?", חינוך האדם וייעודו – כינוס שנתי למחשבת היהדות, ירושלים תשכ"ז, עמ' סא–סז.
- בארי** בארי, יהושע, אוהב ישראל בקדושה, תל אביב תשמ"ט.
- בן ששון** בן ששון, יונה, הגות יהודית במבחן הדורות, ירושלים תשנ"ד.
- גרץ** גרץ, צבי, דברי חכמי ישראל (תרגום לעברית: ש"ל ציטרון), תל אביב, תשי"ט.
- דימיטרובסקי** דימיטרובסקי, ר' חיים זלמן, "דברים על גדול חכמי דורנו", ר' שאול ליברמן – מזכרת ממסיבה לכבודו (עורך: ט' פרשל), הוצאת הדואר, תשל"ח, עמ' 12–13.
- הנזיר, מבוא הנצי"ב** כהן, ר' דוד, מבוא לספר אורות הקודש ח"א, ירושלים תשכ"ד.
ברלין, ר' נפתלי צ"י, מתוך "שיבת ציון", (עורך: א' סלוצקי), מהדורת תרנ"א, א, עמ' 17–18.
- הרב לוביץ** לוביץ, ר' רונן, "תפיסת ההיסטוריה היהודית – בין ראי"ה קוק לחכמת ישראל", שנתון שאנן ד (תשנ"ח), עמ' 99–114.
- הרב אבינר, בקורת אבינר**, ר' שלמה, "לימוד בקורת המקרא", עטורי כהנים 226 (אב, תשס"ג), עמ' 18.
- הרב אבינר, צבי** אבינר, ר' שלמה, צבי קודש, ירושלים, תשס"ה.
- הרב אברהם** אברהם, ר' מיכאל, "בין מחקר לעיון", אקדמות ט (תמוז, תש"ס), עמ' 161–179.
- הרב אפשטיין** אפשטיין, ר' ברוך, מקור ברוך, תל אביב תשס"ד.
- הרב אריאל, אתרוג אריאל**, ר' יעקב, "לא חלמתי להיות רב", (מראיין: י' פישביין), אתרוג 19 (תשס"ו), עמ' 12–16.
- הרב אריאל, ביקורת אריאל**, ר' יעקב, "אובייקטיביות וסובייקטיביות בביקורת המדעית", בד"ד 2 (חורף תשנ"ח), עמ' 49–58.
- הרב ברלין** ברלין, ר' מאיר, רבן של ישראל, ניו יורק תשי"ג.
- הרב גוטל, חדשים גוטל**, ר' נריה, חדשים גם ישנים, ירושלים תשס"ה.
- הרב גוטל, מכותבי גוטל**, ר' נריה, מכותבי ראי"ה, ירושלים תש"ס.
- הרב הבלין** הבלין, ר' שלמה זלמן, "היחס לישאלות נוסח' בספרי חז"ל", בית הועד לעריכת כתבי רבותינו (עורכים: ר"י קטן ור"א סולוביצ'יק), עמ' 13–35.
- הרב וויינברג** וויינברג, ר' יחיאל יעקב, בכתבי הרב וויינברג ח"ב (עורך: מ' שפירא), סקרנטון תשס"ג.
- הרב ווייס** ווייס, ר' י"י, "תיקונים בספרי יסוד ודרך הטיפול בהם", בית הועד לעריכת כתבי רבותינו (עורכים: ר"י קטן ור"א סולוביצ'יק), עמ' 36–50.
- הרב זוין** זוין, ר' ש"י, אישים ושיטות, ירושלים תשל"ט.
- הרב טאו** טאו, ר' צבי ישראל, צדיק באמונתו יחיה, ירושלים תשס"ב.
- הרב לנדוי** לנדוי, ר"ל, "ספרות החדשה", אוצר ישראל (עורך: ר"ד אייזנשטיין) ז, ניו יורק תרס"ז, עמ' 267.
- הרב מימון** מימון, ר' יהודה לייב, הראי"ה, ירושלים, תשכ"ה.
- הרב נריה, טל** נריה, ר' משה צבי, טל הראי"ה, תל אביב תשמ"ה.

	הרב נריה, ליקוטי נריה, ר' משה צבי, ליקוטי הראי"ה, תל אביב תש"נ.
	הרב נריה, לק"ב נריה, ר' משה צבי, ליקוטי הראי"ה, תל אביב תשנ"ה.
	הרב נריה, מועדי נריה, ר' משה צבי, מועדי הראי"ה, תל אביב תש"מ.
	הרב נריה, שיחות נריה, ר' משה צבי, שיחות הראי"ה, תל אביב, תל אביב תשל"ט.
הרב פילבר	פילבר, ר' יעקב, כוכבי אור, ירושלים תשנ"ג.
הרב רוול	רוול, ר' דב, " נפתלי צבי יהודה ברלין", אוצר ישראל (עורך: רי"ד אייזנשטיין) ג, ניו יורק תרס"ז, עמ' 213.
הרצ"י	קוק, ר' צבי יהודה, לנתיבות ישראל ח"א, ירושלים תשל"ט.
חזון איש	קרליץ, ר' אברהם ישעיהו, קובץ אגרות החזון איש, בני ברק תש"נ.
ירון	ירון, צבי, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשל"ד.
כהנא	כהנא, מנחם, "מחקר התלמוד באוניברסיטה והלימוד המסורתי בישיבה", "בחבלי מסורת ותמורה" – אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג" (עורך: מ' כהנא), רחובות תש"נ, עמ' 113–142.
ליפשיץ	ליפשיץ, חיים, שבחי הראי"ה, ירושלים תשל"ט.
ליפשיץ, חינוך	ליפשיץ, חיים, "פרקי תלמוד תורה והשתלמות במשנתו החינוכית של מרן הראי"ה קוק זצ"ל" ח"ג, בשדה חמד שנה יב, ו-ז (אדר-ניסן תשכ"ט), עמ' 322–334.
לנדאו	לנדאו, רחל, "יחסם של הראי"ה קוק ובנו הרב צבי יהודה לביקורת המקרא", עבודה במסגרת התואר השני, מוגש לפרופ' משה ארנד, טורו קולג', תש"ס.
מאיר	מאיר, יונתן, "אורות ו'כלים': בחינה מחודשת של 'חוג' הראי"ה קוק ועורכי כתביו", קבלה יג (תשס"ה), עמ' 163–247.
מישלב	מישלב, שפרה, "יחסו של הרב קוק ללימודי חכמות כלליות, עבודת מחקר במסגרת התואר השני, טורו קולג', תשס"ו.
משנת הנזיר	כהן, ר' דוד, משנת הנזיר, ירושלים תשס"ה.
נהוראי	נהוראי, ר' מ"צ, "תורת ארץ ישראל בישיבה המרכזית", דעות כז (תשכ"ה), עמ' 19–25.
פישל	פישל, י"א (הרי), "תקנות מכון הרי פישל לדרישת התלמוד", ספר היובל לכבוד הרי פישל, תרצ"ה, עמ' פג-צג.
פרנקל	פרנקל, אריה, "הרב דוב קוק", אנציקלופדיה ציונות דתית (עורך: י' רפאל), ה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 423-424.
קול צופיך	כהן, ר' דוד, קול צופיך, ירושלים תשל"ג.
קץ	קץ, חנה, משנת הנצי"ב, ירושלים תש"נ.
רב"מ לוי	לוי, ר' בנימין מנשה, "מפרקי זכרונות", סיני י-יא (אדר-ניסן תש"ד), עמ' קצו-קצט.
רודיק	רודיק, ר' יוחאי, חיים של יצירה – ישיבת "מרכז הרב" לדורותיה", ירושלים תשנ"ח.
רוזנק	רוזנק, אבינעם, הרב קוק, ירושלים תשס"ז.
רפאל	רפאל, יצחק, "לוי, ב"מ", אנציקלופדיה של הציונות הדתית (עורך: י' רפאל), ג, עמ' 115-117.
שבט, אנטוניומיזם	שבט, ארי יצחק, "האנטינומיזם ובירור המושג 'בדיעבד' במשנתו של הרב קוק", עבודה במסגרת התואר השני, מוגש לפרופ' שלום רוזנברג, טורו קולג', תש"ס.
שבט, האוני	שבט, ארי יצחק, "תעודות חדשות בעניין גישת הרב קוק להקמת האוניברסיטה העברית", המעין מז, ד (קיץ, תשס"ז), עמ' 13–24.
שבט, הנזיר	שבט, ארי יצחק, "אין לנו לירא מביקורת" – הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק, צוהר ל (סתו, תשס"ז), עמ' 1-12.
שוורץ	שוורץ, דב, אמונה על פרשת דרכים, תל אביב תשנ"ו.
שטרן	שטרן, ר' אריה, "הלכה ברורה ובירור הלכה", בית הועד לעריכת כתבי רבותינו (עורכים: ר"י קטן ור"א סולוביצ'יק), עמ' 155–158.
שז"ר	שז"ר, זלמן, "נזר הנזיר", נזיר אחיו (עורך רש"י כהן וכו') ח"א, ירושלים, תשל"ח, עמ' ט"ו-יט.

שפרבר שפרבר, ר' דניאל, "על הלגיטימיות והצורך בשיטות מדעיות לשם הבנה נכונה של סוגיות בתלמוד", בד"ד 6 (תשנ"ח), עמ' 21–38.

Agus Agus, Jacob, High Priest of Rebirth: The Life, Times and Thought of Abraham Isaac Kuk, N.Y., 1972.

Fox Fox, Marvin, "Rav Kook: Neither Philosopher nor Kabbalist," Rabbi Abraham Isaac Kook and Jewish Spirituality, (ed.: L. Kaplan and D. Shatz) New York, 1995, pp.78–87.

Friedman Friedman, Thomas, "The Focus on Israel", New York Times, 2/1/87, p. B18.

Goodman Goodman, Isadore, "Rabbi Kook and His Mission to American Jews", Jewish Forum, March, 1924, pp. 173–178.

Hildesheimer Hildesheimer, Meir, "Moses Mendelssohn in Nineteenth-Century Rabbinical Literature", Proceedings of the American Academy for Jewish Research 55 (1988), pp. 79–133.

Kaplan Kaplan, Lawrence, "Rav Kook and the Jewish Philosophical Tradition", Rabbi A.I. Kook and Jewish Spirituality, (ed.: L. Kaplan and D. Shatz) New York, 1995, pp. 41–77.

Schochet Schochet, Elijah and Spiro, Solomon, Saul Lieberman – The Man and His Work, N.Y., 2005.

Shapiro Shapiro, Marc, Saul Lieberman and the Orthodox, Scranton, 2006.